

ТИЛЕЎБЕРГЕН ЖУМАМУРАТОВ

МӘКӘРЬЯ-СУЛЫЎ

РОМАН

„ҚАРАҚАЛПАҚСТАН“ БАСПАСЫ
НӨКИС 1973

С (КК) 1 Жумамуратов Т.
Ж 93 Мәкәрья-сулыў. Роман.

*Бул китабымды Қарақал-
пақ халқының Россияға қосы-
лыўының 100 жыллығына
арнадым.*

Автор.

Өзбекстан ССР ының, Қарақалпақстан АССР ының халық ша-
йыры, Бердақ атындағы республикалық сыйлықтың лауреаты Тилеў-
берген Жумамуратовтың „Мәкәрья-сулыў“ шығармасы советлик
қарақалпақ әдебияты тарийхында қосық пенен жазылған биринши
роман.

Халқымыздың әйемнен-ақ уллы Рус халқы менен қарым-қат-
наста болғанлығының, аға-инилик сезимлердің әсирлер бойлап
кәлиплесип қиятырғанлығының бир дәлили сыпатында тарийхий
әпсенеге тийкарланып жазылған бул шығарма, автордың бизин
әдебиятымыздың гәзийнесине қосқан елеули үлеси. Паромон менен
Мәкәрья арасындағы муҳаббат еки халықтың арасындағы бир-би-
ринне деген сүйиспеншилигиниң образы. Сондай-ақ, романда терең
философиялық өткир ойлары, гөззал табиат мәнзерелери менен,
халқымыздың бурыннан сақланып келген жарасықлы дәстүрлерин
сүүреглеўлери оқыўшының жүрегине ләззет береди.

7—4—3

51—73—м

ПРОЛОГ

Карасам мине тикжарда турып,
Кыялды сонша тартады неге?
Жулкынар Жэйхун ылғалды урып,
Куйындай ыққа ағылар кеме.

Бириниң изин биреуи куўған,
Ойыншы қыздай таўланар ағыс.
Ағыстан мыңсан ийримлер туўған,
Доланар жасыл кийинген жағыс.

Белгили сүүрет: көк-жасыл, ағы,
Өзгертпес дәрья әзелги түрин.
Келемен қайта, қарайман тағы,
Көргенмен талай буннан хәм бурын.

Баяғы Жэйхун, бурынғы ағыс,
Жүз жылдан кейин көрсең де солай,
Әйдемги гя, әйдемги жағыс,
Қәдимги дәрья, қәдимги тоғай.

Мың-мыңлап өткен әсирден бери,
Тауыспас ұаслан толқыған күшин.
Талай бир жанның қараған жери,
Жоғалтпас дәрья бастағы түсин.

Шынында солай емес-аў бирақ,
Мәңгилик болып көринер көзге.
Байқасам егер анықлап қарап,
Қас қаққан сайын ағысы өзге.

Бир дене болып турса да туўлап,
Ағыстың орнын ағыслар басып,
Нәўбетин күтип келеди зуўлап,
Алдыңғы ағыс кетпуден асып.

Биреўи келип, биреўи кетип,
Ағылған ағым сездирмес өзин.
Издеги менен толады кетик,
Алдайды сөйтип адамның көзин.

Гия да гүзде қалады солып,
Жасыл шөп гүллеп, жайнайды бәхәр,
Туқымнан өнип қайтадан толып,
Мысалы сондай аўыл хәм шәхәр.

Өмир де ағыс булқынған мудар,
Баяғы келбет, баяғы көрки.
Көрсен де қашан түп-түўел адам,
Қайғылы жылаў, шадлықлы күлки.

Көринген қыймыл көңилге таңыс,
Ағылған ағым қайтпайды өрге.
Жылжыған өмир мысалы ағыс,
Не ұасыл дене қосылды жерге.

Биреудің орнын басады биреу,
Тақтаусыз ағым аспанның асты,
Туұылған бөпе-өмірге гиреу,
Ғаррылар кетсе, қалдырып жасты.

Нәубетін өтеп кетеди тағы,
Шалқыған өмир-өткинши қуйын.
Күлсе де қарап дүньяның бағы,
Мийманның узақ турмағы қыйын.

Көшеди кәрұан тоқтаусыз зуұлап,
Толады орны тартса да құрдым.
Қурдымға кетсе әдепки әулад,
Кейинги қәрұан билдирмес орнын.

Толкынлар туұлар одан да бетер,
Бар еди атам, бар еди бабам.
Бабамның ойын әулады өтер,
Гезегін берип кетипти маған.

Өзим дә гезек беремен жасқа,
(Көринер ҳеш ким кетпеген болып).
Бул дүнья солай дүзилген баста,
Жердеги адам дәрьядай толық.

Өр көнил патша, айбатлы батыр,
Бәрін де жулқып тартыпты құрдым.
Мыңлаған қала сүлдери жатыр,
Арасын қаплап Жәйхунның, Сырдың.

Тарийхы—теңиз Жәйхунның, Сырдың
Туран деп бурын атапты атын,
Туркистан екен бул ата журтым,
Жутыпты сансыз өмирдің татын.

Көрипти қанша желиккен жаўды,
Жаркылдап найза, сартылдап қылыш,
Неше бир сапар жеңис те таўды,
Билекти бирақ талдырған урыс.

Ах урған талай, қоныстан тайып,
Қаңбақтай елди айдапты самал.
Әждәрхә жаўлар зәхәрин жайып,
Ақырып келип етипти қамал.

Залымлық мудий курталмай елди,
Перзентлер өсти анадан дөрөп,
Минекей жана дәуранға келди,
Сандығың сырдың ашпағым керек.

Әсирден—әсир Қызылқум шөлин,
Қақ жарып сансыз ағылған кәруан,
Өзиниң көрип, еситкенлерин,
Бирине-бири жеткерип барған.

Неше бир сөзлер таралды елге,
Аралдан ескен самалдай болып,
Өтипти сансыз ақыллы, ер де,
Сөзлери—тири, қалса да еолып.

Қәстерлеп ядта сақладым бирин,
Жаныма азық сезилди маған.
Өрмегин тоқып әсирлер бурын,
Жүректің сазын шертипти бабам.

I

*„Арал әтирапындағы бул сәхра қәуим-
лерияның бирлигинен қарақлақлардың өз
алдына толық халық болып қәлип лесиуи
VIII-IX әсирлерде басланды“ (Тарийх бет-
леринен).*

Бағдат деген шәхәр дейди, бирпара,
Сол қалаға хәким екен Дәўқара.
Ғәсийнеси-гилла менен зер дейди,
Малларына толы болған таў-дала.

Қызылқумда қойы менен түйеси,
Шапқыласқан жылқы менен бийеси,
Көл бойында қумырсқадай қара мәл,
Бир Дәўқара—барлығының ийеси.

Шын, Йонан, Хиндистанда кәрүаны,
Жалтылдатып сүрген неше жорғаны,
Алақайыс, жипек жона, алтын ер,
Сулыұ сүйип, шалқып өткен дәўраны.

Есигінде хызмет еткен мыңлап құл,
Булақ болып келип тұрған зырлап пул,
Кәруан менен саяхатта ел гезип,
Ара-тура кеткен екен жыллап, бул.

Бир жағынан саудасын да үлгерип,
Бир жағынан танысады ел көріп,
Жаслайынан шатыраш ойын үйренген,
Билгенлерге аянбастан пул берип.

Үйренген соң міне усы әдетти,
Ойын менен көңилин бәрхә шад етти.
Шын, Йонан хәм Хиндстанның елинде,
Талайларды тапжылдырмай мат етти.

Хеш биреуді келтирместен қайымға,
Қайда жүрсе ынтық усы ойынға,
Буның менен хәл сынасар шықпаты,
Жәйхун, Сәйхун, Зерабшанның бойында.

Сынасканды жеңип шығар, шар шықпас,
Байлығына хеш биреу де пәр шықпас,
Дәуқараның бар тағы бир байлығы —
Мал-дүньяның барлығынан артықмаш.

Болса да ол перзенттен тек бир қызы,
Сол иргенің жарқыраған жулдызы,
Гүл көркіне тең келмепти хеш бенде,
Буннан артпас бейиштин де хұр қызы.

Байлық ушын жомәртлик те бир сынғой,
Тууылғанда берген екен қырық күн той.
Ат шаптырып, алтын губбах аттырып,
Сарп етипти бир мың жылқы, бес мың қой.

2
Хәмме халыққа палау тартып, мал сойған,
Ғәрип-қәсер мәпленипти сол тойдан,
Жасы үлкен уламалар жыйналып,
Перзентине Мәкәрья деп ат қойған.

Өсе келе журт таңланды сыртынан,
Дара шықты ели менен журтынан,
„Болар бала—бес жасынан белгили“,
Мин табылмас шырай менен қулқыннан.

✓ Төрт жасында үйренипти хәрипти,
Бес жасында китап оқып берипти.
Алты жаста мәни берип „Нәхиге“,
Шәкирт болып улықларға ерипти.

3
Алымларды алдырыпты алыстан,
Араб, парсы, қытай, йонан, орыстан.
Он муғаллим оқытыпты бир қызды,
Хәр бир устаз өз пәнине жарысқан.

Қыздың зейни таң қалдырды халықты:
Жети журттың тилин билип алыпты,
Жетер жерде китап қоймай ақтарып,
Илим менен көрген екен жарықты.

Оқып „Жәбир“, „Пәләкият“ сабақты,
Билим менен өсирипти қанатты.
„Қалийланы“, „Шахнаманы“, „Қабусты“
Оқыйғойса, кирпич қақпай таң атты.

Юсуп пенен Зилийханың дәстаны,
„Ләйли Мәжиун“киби талай қыссаны,
Оқығанда ой толқыны шарықлап,
Жердің жүзин гезип жүрди жас жаны.

Жүрек нуры сәулеленди бийик дым.
Минсиз сокқан тутқасындай ийиктин,
Еки көзи жарқылдаған от болып,
Лаўлап турар жанарындай кийиктин.

Бурымлары таўдың кара жарындай,
Ақ денеси қыстың таза қарындай,
Узын бойы дийдарына қонымлы,
Хұр Қырымның өскен селиуи талындай.

Мыйық таргса жалт-жулт етип дүр тиси,
Шырайына—шырай қосар күлкиси,
Күн нурындай уялтады көзлерин,
Тикке турып қарай ғойса бир киси.

Тәбияттан келтирилген сый анық,
Хәмме сулыу келтирилсе жыйналып,
Ләйлә менен Злихалар болса да,
Турар еди Мәкәрьядан уялып.

Байлық қызды есиртпеди, билим көп,
—Кел курдаслар қыдырайық, жүриң—деп,
Хеш жарлының қызын төмен санамай,
Тең көреді қушақ ашып, күлимлеп.

Жәмленисип барар гейде бағына,
Шомылады терен қауыз жағына,
Көлде жүзген ақ қуўлардай таранып,
Гүл ишинде сайран етер тағы да.

Өзи сондай көркем өскен гүл еди,
Даңқын жастан пүткіл Туран биледи.
Мыңсан жигит сырттан ашық болса да,
Айттырыуға дауамады жүреги.

Кийингени—ылғый ҫасыл мапарман,
Бул гөззалды яр туғанға не әрман!
Бай бир күни мың түйеге жүк артып,
Мәкәрьяны қалдырмапты сапардан.

—Көрер көзим, мәпеледим, тербеттим,
Дәмин таттың илим деген шербеттиң.
Мениң менен қыдырып қайт ел көрип,
Он жетиге жасың келип ержеттиң,—

Деп қыялын айтып берди биримлеп,
—Жақсы курдас болса ертип жүриң—деп,
„Куп“ орнына алтын сырға жың, етип,
— Әдеп пенен жалт қарады күлимлеп.

* * *

Таң сәхәрден ел қоразы шақырды,
Мәнзилер де азан айтып бақырды.
Қызыл нарға бөгенекше орнатып,
Төбесине курды ала шатырды.

Жыйналғандай гүздің алтын қырманы,
Жаңландырып сырнай менен нұғраны,
Жоллық берип кууанышлы тилекте,
Ҳақ жол ушын узатылмақ кәруаны.

Сыңғырласқан тиллә хәйкел, өңирмоншак,
Жылтыр шытақ, алтын шашбау, зер шашак,
Ҳалқа сырға, әребекли қызлар жүр,
Көк сауырлы жез өкшелер жер қашап.

Булттай дөнип арқасында бурымы,
Теңге шашпақ жеңгелердің ырымы.

Секирип жүр желкилдескен айдарлар,
Өспиримлер жаўдырасқан тулымы.

Кемпирлер жүр: алып кет, — деп, — дуғамды,
Мәкәрья қыз сапарына қуғанды.
Ериккенде ермек ушын минер деп,
Нар қасына алды жорға ғунанды.

Кәрұанлардың қоңыраўы қағылды,
Нарлар алға жылыслады, ағылды.
Теңиз бойлап, Қара таўды жағалап,
Қуяс пенен қуғалады сағымды.

Кәрұан басы жер төтесин қолайлар,
Елде калды тилек айтып тәлайлар.
Бара-бара жасырды өз бойларын,
Шәхәрдеги мунар, мешит, сарайлар.

* * *

Қуйын уйтқып хәп жыланға уқсап тап,
Шыйратылып озып өтер қустан да.
Жалтылдаған күн сәулесин қушақлап,
Жердің шаңын ала қашар аспанға.

Шапшып ойнап ақбас толқын ишинде,
Жалтырап тур теңиз арқа-бағыстан.
Шаңқылдасқан шағалалар үстинде,
Үйрек, ғазлар ғаңқылдасар алыстан.

Бежирейген бірғазанлар дизилип,
Әудийсер ығып жүрген атаўдай.
Бир-бирине басын қағар сүзилип,
Толқынларды ескермеген аңқаўдай.

Аппақ қуулар канат қағар сыңқылдап,
Шынқобызға қызлар шерткен намаша.
Өпепеклер басын ийзеп мыңқылдап,
Көклем көрки—өз алдына тамаша.

Төбешикке жылыслады бийиклеп,
Үңгірлер тур аузын ашып жайындай,
Дүркирескен қулан менен кийик көп,
Дәуқараның өрис толы қойындай.

Дизбекленген нар түйелер сабылып,
Бийшаралар қалды қанша азапқа.
Неше күнлер, неше түнлер жамылып,
Жүкли кәрұан сапар тартты узаққа.

II

„Қарақалпақтардың рузгершилинде сауда зор әҳмийетке ие еди... Қарақалпақтар мыңлаған түйелерге жүк артылған кәрұандарын Россияғада жөнелтип турды“. (Тарих бетлерінен).

Емениу-қайың ыргалып өскен,
Қарағай бийик бултларды тескен,
Сирескен қалың орманлы тоғай,
Гей жери—шәхәр, орнасқан сыбай.

Қаладан өтсең, тағы да орман,
Гей жери—ауыл, гей жери—қорған.
Шалқыған дәрья, бурқыған ағып,
Туұлайды Едил дабылын қағып.

Тамырдай тарап ытқыған сала.
Дәрбентте бәлент бир уллы қала.

Дәрьяда гирес ағылған қайық,
Көлдеги қуғдай қанатын жайып.

Жел менен ойнар желбиреп желқом,
Зуулаған ағыс, соғысқан толқын.
Сермейди ескек биреулер ыққа,
Жүклерге толы кемелер лыққа.

Биреулер кетер өр жаққа қарай,
Салдаулар тартып отыз-қырық мадай,
Шомылып жазда моншақтай терге,
Ушанлар сүйреп жылысар өрге.

Бир жери—көпир, бир жери—дарға,
Жолларда зырғып телеген арба.
Булқынған бедеу шапқылап басып,
Басларын нуқып баратыр асып

мейір.

~~Қайнаған өмир.~~ быжнаған адам,
Дәрьядай тасқын хәрекет мудам,
Шәхәрдің иши созылған көше.
Биреуі—дуұры, биреуін кесе.

Төсепти шебер шағырлы тасты,
Айнала гилең орманның асты.
Көшелер шети жап-жасыл дарак,
Мәкәрья турар ынтығып қарап.

Шәхәрдің турқы—шоққыдай бийик,
Мунарлар турған қуясты сүйип.
Алтынлы гүмбез, жарқырап сарай,
Бойларын созған аспанға қарай.

Сап тартып турған тиллалы жайлар,
Жәрмөнке толы дүканлы байлар,
Камасар көзлер мың түрлі затқа,
Саўдалар гүжип кетип тур қотқа.

Арзамас дейди шәхәрдің атын,
Дәўқара байдың апарған затын;
Қара көл, жипек, гүриш, куў пәрин,
Ғалы, жүн, тери—қалдырмай бәрин.

Көриўден жылдам жыйналып халық,
Азайтты кем-кем таласып алып.
Кайырлы саўда шалқытты байды,
Қонақ үй еткен бир хәсем жайды.

Қызына унап орыстың жери,
Үйренип қалды келгеннен бери.
Унатты бунда елинің салтын,
Жат көрмес жанды орыстың халқы.

Мәкәрья қызда келбетли тулға,
Қулаққа такқан халқалы сырға,
Алтынлы шытақ жарасқан жасқа,
Сәўкеле—маржан жалтырап баста.

Шығады гейде салтанат дүзип,
Дәрьядай таза ҳаўасын жүзип,
Дослары менен етеди сайран,
Көргенлер сырттан болады ҳайран.

Бир күни турса сөл қонақ жайда,
Бир орыс қызы болыпты пайда.
Узатқан екен йонанлы қызды,
Мәкәрья менен татысты дузды.

Бирине-бири көринди ысык,
Алысты әлпи, қолларын қысып,
Отырды бираз булғарша сөйлеп,
Саўғаға берди шатыраш көйлек.

Тоқылған қоса жипек хәм пахта.
Түр-түси мысал шатыраш тахта.
—Усындай тауар шығады қайдан?—
Людмила қарап болды да ҳайран.

Иркилип турды уялып алмай,
Жалынды бул да изинен қалмай,
—Подарка моя,—орысша айтты,
Сонлықтан ол да пикирден қайтты.

Шатыраш көйлек оған да унап,
Кийгизди досты беллерин қынап.
Бириниң бири жүрегин билип,
Дәлкек те айтып, сөйлести күлип.

Мәкәрья жаста алғанда билим,
Үйренген еди орыстың тилин,
Жатлығып кем-кем болыпты қанық,
Пикирин толық билдирди анық.

Хәр бири билген гәплерин айтып,
Людмила үйге кетсе де қайтып,
Келипте турды курдасын қыймай,
Өзи де саўға әкелди сыйлай.

Қатнасып жүрди еки-үш күнде,
Гей-гейде қонып, жатады түнде.
Бир күни келди телеген алып,
Шомылып қайтты дәрьяға барып.

Людмила билди Мәкәрья жайын,
Лйтпады өзи жарлысын, байын,
Мәкәрья оның турмысын сорап,
Миясар көрмес бериўге сорақ.

—Бул жерден зәрре тек узағырақ,
Үйиме мийман болыңыз бирақ,
Таныссын Сизге бизиң де ирге.
Қәнекей атаң барғанда бирге,—

Деп мирәт етти достына талай,
Мәкәрья бирақ узаққа қарай,
Кетпеди өзи, урықсат алмай,
„Көрермиз“ бенен жүр еди бармай.

Людмила бирде айтыпты буған:
—Паромон деген бар жалғыз ағам,
Асты тек быйыл жигирма жастан,
Көңили—дәрья, жигери—аспан.

Кишиге—үлги, үлкенге—шырақ,
Жақынын мақтаў—айыплаў бирақ.
Илимге қанып теңизин жүзген,
Мақтайды хәмме басқа да бизден.

Ойнаса егер шатыраш ойын,
Қалдырмай утар Едилдиң бойын.
Талай бир жанды женгенде утып,
Қуўандық бизлер мақтаныш тутып.

Таңлантты оны сиз берген көйлек,
Былай деп айтты таңланып сөйлеп;
—Тоқыған буны қаныңдай шебер,
Шеп болмас еди көриссем егер.

Ериси — жипек, арқауы — пахта;
Нағысы нағыз — шатыраш тахта.
Билгенге қымбат — көйлектің қуны,
Шеберлік пенен тоқыған буны.

Шатыраш шайы — келіскен сәни,
Сызығын қара, бар үлкен мәни, —
Деп оның сонша ықласы кетти,
Сауғаңыз мени абырайлы етті!

Анам да көрди таңланшы қарап,
Сизди де сырттан қояды сбрап.
Айтып бер достым, көйлектің сырын,
Сизлерде шатыраш болған ба бурын? —

Деп бираз сөйлеп, беріпті сорақ,
Күткендей жууап тигилип қарап.
Құндыздай дөніп жүзиктей қасы,
Жел менен ойнап алтындай шашы.

Ақтарды солай иштеги сырды,
Мәкәрья бираз ойланып турды.
Анардай дөніп кубылды түси,
Сәдептей аппақ жарқырап тиси.

Екеуінің де жүзлери жайнап,
Көзлери турды күлімлеп ойнап.
Уялып зәрре турды да тоқтап:
— Сауғаны бийік асырдың мақтап.

Үлкейттің достым асықтай затты,
Турмайды сирә мақтауға қатты.
Сиз айтқан сөзге уялып турман,
Сизлердей досқа жаным да құрбан.

Үйренген едім ананың жолын,
Тоқылған шатыраш—өзімнің қолым.
Кийеди бизде шатыраш көйлек,
Атын да оның атайды сөй деп.

Улықлар ойнар шатыраш ойын.
Естелик болсын деп еді ойым.
Сүйикли сауға еткенмен досқа,
Мәни жоқ онда усынан басқа.—

Деди де достын кушақлап сүйді,
—Ал енді оны қояйық,—дейді,
Жетиклеу билсе орыстың тилин,—
Өзине үлкен санады билім.
Хәр күни гилең сөзликлер жазып,
Жыйнады кем-кем билімге азық.

III

Гәпти енді шубалтпайық алысқа,
Оңашада ушырап қалған еки жас,
Түн ортасы. Жаркырап тур цаныс та,
Қыз хәм жигит ойнап отыр шатыраш.

Жақын жайда гүбирлескен дауыслар,
Буған келип хеш бир селтең берилмес,
Ойында да ышқы менен намыс бар,
Қолдан келсе хеш бир адам жеңилмес.

Айдай ашық терезенің ишінде,
Жипек самал желпип өтер бетлерден.
Шешек атып жазғы түннің кешінде,
Жупар гүлдің сап хәуасын жегкерген.

Қыз жигитке көз асғышан карайды,
Қаршығадай қыялланған наз бенеп.
Уұылжыған полат дене, шырайлы,
Тау бұркиттей жигит отыр қыз бенеп.

Бир-бирине мыйық тартар күлимлеп,
Уялшақлау қыямайлап қарасқан.
Ара-тура:—Ал енди Сиз жүриң,—деп,
Әлипайым сөзлери де жарасқан.

Қалайынша гезлести бул еки жас,
Орыс жигит, Азияның дилбары,
Екеуи де жарасықлы қәлем қас,
Бир-биринде көзлериниң қумары.

* * *

Әуелден жигит баслап шатырашты,—
Жүристиң нөкер менен алдын ашты.
Биреуин қыз да қарсы айдағанды,
Кейинги алдыңғының изин басты.

Зымырапаға әскер алға асты,
Душпанның нөкерине араласты,
Қыздың аты қыялап секиргенде,
Жигиттиң сәркәрдасы тура қашты...

Солайша кете берди гүрес қызып,
Жорықтың биреуинен бири қызык.
Ат, топ хәм аламанға лыкка толы,
Сауашқа майдан болған ала сызык.

Қозғайын енди гәпти сөз басынан,
(Оқыдым бурынғының жазбасынан),

Бул жерде Мәкәрьяны көрип турсыз,
Қалай шатыраш ойнады қыз басына?

Бай жүрген ойыншы тек — „мән еди“ — деп.
(Өзиниң де тилеклес көмеги көп),
Ойлаған емес еди ҳеш ўақытта.
Қәпелимде биреўлер жеңеди деп.

Өз елинде мақтасар бул жетикти,
Хан менен беклерге де үйретипти.
Ойнаўға ҳеш бир жүрек даўамастан,
Дәўқараның алдында ийбетипти.

Кызып кетсе ойынға ели кумар,
Мардыйып отырады тасып димар.
Әўелден өз-өзине исенгендей,
Ойынның ақырында жеңип шығар.

Келген соң да Арзамас қаласына,
Ўақыт тауып саўданың арасында,
Талай менен шайқасып, күш көрсетип,
Тамаша таң қалдырды ырасында.

Сонлықтан, өз көңилин әйледі шад,
„Шатырашқа жетик“ деп көтерди ат.
Әттең бірақ жас ғана орыс жигит,
Буны бир күн сулқыйтып етипти мат.

Қайталаса тағы да утты саспай,
Бул намыс Дәўқараға тийди тастай.
Жаўкылдап жүретуғын ашық минез —
Булт болып түнерипти қабақ ашпай.

Уқсайды шаршап—талып болдырғанға,
Ауырыу ууыз-уйын талдырғанға,
Өзине бундай тәсир етпес еди,
Урыға алтын-зерин алдырғанда.

Гезлестирди усындай патыратгы,
Дуз-дәм татпай еки күн үйде жатты.
Мәкәрья айтпаса да билген екен,
Атаның мийзамынан оқып хатгы.

Элпинен-ак бул истиң бәрин сезген,
Соңынан сорастырып билди тезден.
Колына китап алып оқып берди,
Бурынлары жазылған нақыл сөзден:

„Жеңилмес адамман“—деу макул болмас.
„Утылса, өзін хорлау—ақыл болмас.
Адам гейде женеди, жеңиледи,
Дүньяда оқ өтпестей батыр болмас“...

Тымсаллап китап сөзин билдиришти,
„Шахнамадан“ мысаллар келтиришти.
Еркелик назы менен, сөзи менен
Атасын шақақ атып күлдиришти.

— Яқшы мен арсынғанды қойдым,—дейди.
Жүрегиме дәридей тийдин,—дейди,
Шыныңда сонша неге ойландым,—деп,
Дүр силкинип түргелип, кийим кийди.

Сонлықтан қыз қууанды алақайлап,
Соңынан былай деди бир ис ойлап;
—Қәйтеди Сизди утқан киси менен
Сынассам бир сапарға өзим ойнап?—

Деген сөзге атасы болды хайран,
„Үйренди шатырашты кызым кайдан?“
„Ақыл жастан жыйналар“ деген сөз бар.
Бурынғылар билген-аў усындайдан.

Я бир турмыс теңизин жүзген емес,
Бурыннан ҳеш бир елди гезген емес,
Үлкен менен шатыраш ойнағанын
Ҳеш ўақытта жүрегим сезген емес.

Тек ғана ақшамында жанып шыра,
Қызлар менен ойнасып ара-тура,
Ермек етип жүр ғой деп, көңил бөлмей,
Менсинбеген едим-аў буны сирә.

Мен енди өкинбейин оның ушын,
Брайын қайтармайын етип қысым,
„Күш атасын тыңламас“ деген сөз бар,
Сынасып көре берсин ақыл күшин“—

Деп ойлап, шақыртқан соң келип байға,
Жас жигит киргизилди аўлақ жайға.
Тулғасы Уристеңдей келип қалған,
Түси уқсас жарқырап туўған айға,

Жас болса да дәў менен алыскандай,
Айбатлы омыраўы арысландай.
Күлимлеген көркіне жарасықлы
Сымбаты Юсип пенен жарысқандай.

Ҳасыл бешпент кийинген сәдеппенен,
Иси жоқ жыртақлаған әдет пенен,
Сөйдегенде далаға ылақпастан,
Мәнили гәп айтады әдеп пенен.

Паромон деп билдирген еди атын,
Айтқан жоқ одан басқа ҥаслы-затын.
Дәўқараның өзи де ардақлады,
Хош минез, сыпайылық салтанатын.

Көриўден-ак ыкласы кетип еди.
(Дәўқара орыс тилге жетик еди),
Тек оны шатыраштан утқанлығы,
Шамалы өңменине өтип еди.

Сонда да жүзи жайнап күлимледи,
— Бәрекелла, хош келдиң улым!—деди.
Әлпи алысқан мазалы сөзлеринен
Ййнедей жатлық белги билинбеди.

Гей қартларда әдет ғой—адам баклаў,
Хәтесин айтнай гейде иште сақлаў,
Паромоннан курттай мин табылмайды,
Мәзи жаслық минез бар уялшақлаў.

Көргенли өскенлиги аттан анық,
Аз болса да сөзине қалды қанып,
Мәкәрья периштедей жалт еткенде,
Лал болып қалды жигит естен танып.

Умытып жер-жаҳанды, дүнья-малды,
Бир от шарпып жүрегин қыйнай қалды.
Түс көрип оянғандай мең-зең болып,
Ес-ақылын күш пенен жыйнап алды.

Өскен қыз ҳеш ўақытта сағы сынбай,
Таранған Күншығыстың таўысындай,
— Сәлем,—деп аппақ тиси ашылғанда,
Ләпызы сыбызғының даўысындай.

Жүзинен сездирмеді ишки сырын,
Жигиттен хабары бар еді бурын.
Людмиланың ағасы екенлігін
Билип алды, басқасын қоя турың.

Атасы тайынлады бөлек жайды,
Гей-гейде жеткізипті аұқат-шайды,
Екеуі алаң болмай ойнасын деп,
Өзи де қапталына жуұымайды.

Байдың турған үйинің еді қасы,
Басланған усылайынша ойын басы.
Тық-тық етип гүмилжи еситилер,
Қыз-жигит гезек-гезек көшкен тасы...

— Тағы да ойнау ұшын келемен бе?—
Депти жигит минерде телегенге,
Перизат ынтық пенен қарап қалды.
Қос тулпар алға сүрип жөнелгенде.

— Кәлесен, есик ашық хәр күн сайын,—
Деп узатып жигитті қалды байын.
Түн жарпында досларын жәмлестіріп,
Аспанға шыңғытыпты малақайын.

— Шадлыман, шүкир!—деді көпке қарап,
Қууанышқа тартылды гүлгін шарап,
— Мәкәрья қыз жетикті жеңіпті!— деп
Ауыздан ауызларға кетті тарап.

IV

Хоширей мәнзереден алған бәхәр,
Көшелери жаңлаған хәсем шәхәр,

Мәкәрьяны үйиндей әлпешледи,
Жатсынып жүрсе де ол келген мәхәл.

Тилесе, не кереги табылады,
Әлбетте туўған журтын сағынады,
Сонда да ел сағынған сағынышы
Бундағы тамашаға бағынады.

Табылып Людмиладай неше курдас,
Үйренип палдан татыў болды жолдас,
Көрмеген кызықларын көриў ушын,
Қыдырып, көбинесе үйде турмас.

Ат жегилген телеген зымырап әсте,
Қоңыраўын сынғырлатып келер кеште,
Кыз куўанса атаға бәзи—байрам.
Гүманлы пикир сирә түспес еске.

Еске алмас қызының ержеткениң,
Ыссы самал жүрегин тербеткениң,
Ашық оты денени қаплап алса,
Пайдасы жок екеннн емлеткенниң.

Билмейди өз қызының әрманын да,
Сумлық жок пикириниң қырманьында,
Сезбепти Паромонның қарындасы—
Людмилаға қонаққа барғанын да.

Сайранлап жасыл орман қыры-ойын.
Сазлар менен жанғыртып дәрья бойын,
Ақ билек сүйиклиге шырматылып,
Қайдан билсин жүргенин салып ойын.

— „Келгели еки айдан өтти асып,
Мәкежан усы күнде неттиң азып?
Ел сағынсаң қайтамыз, шыда“—дейди.
Байқамастан кеткенин қолдан қазық.

Бар дейдиси—базарға нәзер салыу,
Ұжлерди қымбат сатыу, арзан алыу.
Байлығының ағылған булағына,
Дәрья қосып, Карун бай бола қалыу.

Затларын қымбат десе, қымбат сатты,
Арзан алды жүз түрли қасыл затты.
Қайтыуға мейил берип жүргенинде,
Гезлестирди шамалы патырратты.

Бай отыр мине өзи үлкен ойда,
Саўдадан көрген менен сонша пайда,
Жүректе бир азырақ гүптиктей бар,
Тунжырап қалатуғын усындайда.

Князь бенен гезлескен хош хабары,
Неге толық айтылмай бул сапары,
Тилинің түбиринде түйиншиклеп,
Сандығы ашырмай тур оннан ары.

Неге дым толғанады ойға багып?
Дослары әллеқашан қалған жатып,
Симирип гартып турып, жаздырады,
Куркур шылым түтинин бурқыратып.

Паромон келип турған ара-тура,
Бүгин де отырыпты жанып шыра,
Гезек-гезек утады, утылады,
Бұлардың бир қыялы бар ма сирә.

„Не себеп терезелер илик энди?“ —
Деп ойлап, ҳазир ғана гүдикленди.
Қапысына жақынлау барыңқырап,
Тыңлап көрсе кулағын түрип энди:

— Жараландым түстим де жарыспаққа, ✓
Ойында анау-мынау тарыссақ та,
Жүрегимди сууырып тутқын етип,
Кетейин деп турсаң — ау алыс жаққа.

Сырласып айттым барлық билгенимди,
Мат еттің ойнағаным, күлгенимди, 2)
Өмиримнің жәннети деп ойлайман,
Сениң менен гезлескен күнлеримди. ✓

Сөзимде болмас мениң зәрре қылап
Үмитим сынған жайдай қалды қулап,
Сени көрип ажарым енген менен,
Бауырым түни бойы шығар жылап.

Сенде де нәк мухаббат қозғалғанын,
Шек қоймай, сезип жүрмен, абзал жаным.
Өзиме сенсиз дүнья — қараңғылық.
Мойындайман өмирим аз қалғанын.

Қыймайды атаң сени мендей жасқа, ✓
Себеби, ели алыс, дини басқа.
Өзиннен де еситтим усы гәпти, 3)
Бас ийсем де, жалыныш кетер босқа.

Қандай бахыт — отырсақ күлип-ойнап,
Қамықпа бир азырақ ести жыйнап,
Соншелли өксигеннен не пайда бар,
Еки жанның жүрегін теңдей қыйнап!... —

Дейди бул, кыз солкылдар бетти жаўып,
Сыртта адам барынан етпей-кәўип,
— Маған да сенсиз өмир қараңғы гөр,
Қайтадан тирилтесек ізлеп таўып.

Қыйнайды жүрек толы оттай әрман,
Күни-түн зор қайғыға шалығарман, 11
Излеп барсаң анамның мийрими мол,
Сырымды ашық айтып жалынарман...

— Өлмесем изиндемен!— десип еді,
Ортада жары ашық есик еді,
Ҳеш ханнан-кәуәтерсиз, кыз атасы.
Олардың хәмме гәпин еситеди. 13

Келе сала:— Токтат!— деп урысты да,
Шаппақ болды әкелип қылышты да.
Аталық аянышы жеңип шықты,
Ашыуы суу серипкендей сууысты да.

Сезди ол қызға жигит унағанын,
Бурын ҳеш сыр билдирмей шыдағанын.
Ес енгели тап хәзир көрип отыр,
Қызының ең биринши жылағанын.

Сонда да мисе тутпай көздің жасын,
Артынып-тартынды да бар дүнъясын,
Ергенне жел кууған булттай көшип,
Атлап шықты шәхәрдің босағасын.

Күн батып қараңғылық болды алды,
Мәкәрья жылай-жылай көзи талды,
Людмила, Паромондай жан сүйерлер,
Кәруанның көшкенин де билмей қалды.

Бай, кызын бөгөнөккө салып қойды,
Кыз отырды жүреги жанып, ойлы,
Соншама алып ушқан қууанышлар,
Арзамас шәхәрінде қалып қойды.

— „Бул журтқа енди қайтып келемен бе,
Жер алыс, дуушарласпай өлемен бе?!
Хәр кимге ең сүйикли биреу екен,
Дүньяға адам болып дөрегенде.

Жасымнан палапандай қанат қақтым,
Ержетип, сүйиклимди буннан таптым,
Егерде еки көңил жараспаса,
Адамға кереги не дәулет—бақтың!

Ашықтың сести келмес қулағыма;
Өмиримнің үмити қулады ма? —
Дегендей қорқыныш ой толқынлады
Қапалы қыз көңилинің булағына.

Тәбият қәхәри де келип қатты,
Аспанның асты гүўлеп, жалын атты.
Гүлдирмама кемпирди ашыу кернеп,
Төбеден даңғарасын даңғырлатты.

Кәрұанлар қалың орман сағалады,
Дүбелей жау бөридей қамалады.
Пәнт берип кетесең бе дегендей-ақ.
Қара булт, жаңбыр менен сабалады.

Жауратты гүздің түни болып қыстай,
Булт шабысып жарысты асығыстай,
Баратыр Мәкәрьяның көңили сайрап,
Кәпестеги бәнт болған бүлбил кустай.

Досларым, Өгирсыз ба қулақ салып,
Шадлыман жазғанымды көрсе халық,
Бул кыздың жай-жағдайы болды аян,
Қайтайық жигиттен де хабар алып.

V

Паромонның сынған сағы.
Ойын бийлеп, кеткели,
Өзин беккем тутсадағы,
Ырадасы жетпеди.

Басқа жаққа бурмақ ушын,
Қыялына дем берип,
Салған менен қанша күшин,
Жеңбек мүшкіл, меңгерип.

Көкирекке сыймаса да,
Ой толқынның азабы,—
Бир жағынан қыйнаса да,
Бир жағынан мазалы.

Сүйиклиси турғандай-ак,
Көз алдында күлимлеп,
Нәзик көркі бастан-аяқ
Елеслейди биримлеп.

Сүп-сүйикли қыз жилұасы,—
Қайғысына таяныш,
Соңғы күнги көздің жасы—
Естен шықпас аяныш!

Соны көріп кетип еди,
Жанып жүрек шоқ болып.

Өңменине өтип еді
Моншақ жасы оқ бөлып.

Жүрексинбей барыўға да,
Қалды қатты азапқа,
Хабаршысы Людмилада,
Кетип еди узакқа.

Жан сүйери кетип қалса,
Гөзлеп узақ қыяны,
Көп қайғырар еске алса,
Жигит шарлап дүньяны.

„Түби—терең, думанлы жар,
Аскай шыңның басында,
Айдай арыў Мәкәрья бар,
Паромонның қасында.

— Көп қыйналдық шаршап—талып,
Таў басына асқанда,
Қустай қанат байлап алып.
Ушайын ба аспанға?

Я мынаў бир терең жарға,
Түсейин бе секирип?
Жүрегиме салды жара,—
Деп еңирейди өкирип.

— Жылай берме көп қыйналып,
Мени ұайрап етерсең.
Сақ болмасаң, мий айналып,
Таўдан қулап кетерсең! —

Деген шақта, дүнья жүзин,
Қараңғылық қаплады...
Байланды да жигит көзи,
Перийзатын таппады.

— Қайда кеттиң, дауыс берши! —
Сүренледі тынбастан.
Көринбейсең маған ерши!...
Сес шықпайды дым хаслан!

Олай-булай қармалақлап,
Табыу үшін асықты.
Мың кәуетер ойды қаппап,
Жигит көзден жас шықты.

— Дауыс бермей шыдадың ба,
Турып едің жақында,
Я тик жардан куладыңба,
Сыяр емес ақылға?! —

Ден жигиттің тарғылланып.
Еситилер дауысы.
Деми қысып, естен танып,
Туұлап қыял ағысы.

Жарқ етті де таудың басы,
Қараңғылық тарады.
Бирге келген Мәкәрьясы,
Булт үстінде барады!

Бийик таудың бас жарындай,
Жылжып самал өрине,
Қалай тұрған булт жарылмай,
Кәрамат па, пери ме?!

Қыз былғайды орамалын,
Сести жетпес кулакқа,
Көрди жигит қарағанын,
Ғайып болды бирақта.

Жигит жалғыз, панасыз тур,
Бәлент шынның басында“,
Шоршып кетсе, анасы тур
Гүмис кәтпің қасында.

— Ҳаплығасан бунша неге,
Көп қысылдың, шырағым,
Көринди ме ғәрип әке,
„Жоғалдың“ — деп жыладың?!

Көрмеп едим көптен бери,
Көзиңнен жас аққанын,
Сол—анаңның қорыққан жери,
Дениң сау ма, айт жаным?—

Деди ана жыламсырап,
Басын сыйпап еркениң,
Билдирмеді жигит бирақ,
Түсиндегі көргенин.

— Аұырмадым, жаман ойды,
Еске алма, апа,—деп.
Қыйналса да күлип қойды,
— Болагөрме қапа,—деп.

Шығып көрсе, күншығыстан,
Гүздің таны сарғайып,
Қуяш нуры тумлы-тустан
Қызыл жаққан, ақ жайып.

Жым-жыртланып уллы дүнья,
Тынышлыққа бөленген.
Шық жамылып гүллән гия,
Ғауа шаңнан еленген.

Жасыл дарак өскен қалың.
Бир-бирине тирелип,
Қораз көріп тауықтарын,
Шақырады ширенип.

Сатырласып өтти жолдан,
Телегенлер ертелеп,
Қасқыр ийти келди жылдам,
Паромонга еркелеп.

Жүріп жигит маўкын басты,
Сап ғаўаны симирип,
Сондай көркем аспан асты,
Қарап турды тигилип.

Еске алып қайталады
Көргенлерин түстеги.
Түринен де байқалады,
Көкиректиң искени.

„Мәкәрья да қарады ма,
Мени көріп түсинде?
Еле кетип барады ма,
Көшкен булттың үстінде!“ —

Деди де ол, — өз-өзинен
Адым атпай иркилди,
Ушкын ойнап от көзинен,
Мыйық тартып бир күлди.

Шынында да жалған деме,
Қыздың бәдер кеткенін.
Көремен деп егер дәме,
Билмей истиң өткенін.

Бәлент тутып көкиректі,
Көрмек ушын сүйіне,
Кешке қарай сапар шекті
Қыздың жатқан үйіне.

Барғанда ол нени көрді,
Уйқыдағы түсіндей:
Қайта-қайта қарай берді,
Өз көзіне ісенбей.

Бурын көрген кесилердің
Хәзир бунда бири жоқ,
Я жанына усы жердің,
Усағандай түри жоқ.

Мәкәрьяның жайында тур,
Саўдагери арабтың,
Жигит әстен билдирмей сыр,
Аң-таң болды қарап дым.

Жаңа мийман өткір көзден
Гүдикленип карады,
Сескенгендей, ол да әстен:
— Ким керек?—деп сорады.

— Излеп едим қыз қонақты, —
Деди жигит бөгелмей,
Саўдагер де ийнин қақты,
Билмедим ғой, дегендей.

Кеткенлигин сизди анық,
Жорыттырып қыялды.
Турғанымда иши жанып,
Көрди таныс ҳаялды.

Жигит оны билип жүрген,
Бунда хызмет еткенин,
Орыс ҳаял көрип бирден,
Айтты қыздың кеткенин:

— Сулыў жигит сезген едим
Екеўиңнің сырынды.
— Гүдеринди үзбел—дедим,
Серти бекем бурынғы.

Дилгир болды, келеди деп,
Етип еди көп дәме,
Қыздың сондай жүреги пәк,
Айныйды деп ғам жеме.

Қалдырды ол алтын жүзик,
Естеликтің саўғасы,
Кетпеў ушын гүдер үзип,
Ҳақ жүректің—гүўасы.

Көрисерсиз саламат,—деп,
Көңил аўлап тил қатты.
Берди қыздан аманат деп,
Жүзик пенен бир хатты.

Жигит қолға алады да,
Гәўхәр қаслы жүзикти,
Қалтасына салады да,
Хат оқыўға қызықты:

ҚЫЗДЫҢ ХАТЫ

„Жаным жақын, жер шалғай,
Жүректің шері тарқалмай.
Көрмей кеттім қайрылып,
Әрманда болдым айрылып.
Сен келмесең егер деп,
Людмиланы келер деп,
Екі көзім төрт болды,
Хошласпай кетпұ,—дәрт болды.
Мәканым қайда, ел қайда,
Биз жетеміз төрт айда.
Өргеніп ғана бараман,
Алдымыз қыс бораған,
Кетсін десең, дәртимди,
Орынла айтқан сертинди.
Ұделестик усында,
Хәлекленбе қысында.
Қар ериген мәхәлде,—
Атланарсаң бәхәрде.
Барыұ ушын жыраққа,
Оңай да емес бірақ та.
Едилден арман өтерсең,
Ақ жайыққа жетерсең,
Тулпарға қына басарсаң,
Орал таудан асарсан,
Орын дәрья жем бойы,
Ырғыз, Торғай кең ойы,
Оннан да арман өтерсең,
Көк теңизге жетерсең.
Ол—Хорезм теңизи,
Бул да емес ең изи:
Ат туяғын сабалап,
Тул теңизди жағалап,

Аралап елдің аймағын,
Сәйхун деген дәрьяның
Ағымына жетерсең,
Атыңды жалдап өтерсең,
Жана дәрья, Жүзарық,
Қызылқумды қак жарып,
Ийрими тайдай туұлаған,
Ағыны желдей зуұлаған,
Жәйхунға қарай кетерсең,
Туран дейди жеримди,
Байсын дейди елимди.
Үстирт пенен Астыртым,
Жәйхунның бойы ел—журтым.
Жармышлы егис дала бар,
Мыңлаған қорған қала бар.
Бағдатты ізлеп барарсаң,
Сорастырсаң, табарсаң.
Жүриу ушын ес көріп,
Жүзигим саған естелик.
Өлгенимше күтермен.
Өмиримди құрбан етермен.
Егерде сен бармасаң,
Еки қолым жағанда,
Әрман менен өтермен!"

Жигит оқып усы хатты,
Толқығаны байқалды.
От көзинен моншақ атты,
Басқалардан тайсалды.

Қуғанды ма, кыйналды ма,
Хатты тугып қолына,
Басы ғыр-ғыр айналды да,
Түсип кетти жолына.

Келисер ме барағойса,
Тәуекелге бел байлап?
Қәйтер еди алағойса,
Өз елинен қыз сайлап?

Атасы да тегин бермес,
Намыс ушын тарысқан,
Мүмкин барып бахыт көрмес,
Аспан—жердей алыстан.

Өмир бирақ олай емес,
Жаслық дәуран бир басқа,
Жулқып алыу оңай емес,
Еки жүрек жалғасса.

Хәли жетпес хеш күштиң де
Қайтарыуға үмитин.
Болса егер жер үстінде,
Қарап қалмас жигитин.

Биразларды гүл бахытқа,
Жеткереди бул дәме.
Адам улын хеш ұақытта,
Машақатқа қул деме.

Айралықтың оғы жаман,
Қәдирданым халайық,
Геройыма қыйналаман,
Қызды тауып алайық!

Қашықласты соннан кейин,
Тәғдир ширкин мат етип,
Мен де бирге излесейин,
Қыялымды ат етип.

VI

Жүкли нарлар кеңнен таслап қулашты,
Сонша мәнзил таулы-таслы қыр асты.
Сүмбилениң ақырында жол шегип,
Мийзан келди, күн қәхәри уласты.
Жел өкпели әқырәптин ишинде,
Дүбелейи аш қасқырдай шуұласты,
Далаңлықта омба қарға малынып,
Әүесектей сағыныпты қуясты.
Хәп жыландай ысқырысқан аязға,
Жолаушылар мәртлик пенен шыдасты.
Қызылқумда гезлестирди қауысты,
Келе-келе күн ырайы ауысты.
Қуяс нуры жаз күнндей жалтылдап,
Көл бауырлап күлимледи тау үсти.
Мәгәр болса араласты елине,
Узақ-узақ қыйын жолды тауысты.
Көл кенары ырым-жырым ылашық,
Еситипти сүренлескен дауысты.
Сәрұанлары мине салып атына,
Дүсирлесип соған қарай шабысты.

Ат ойнатып хәпзаматта барады,
(Жалт-жулт етер қапталларда жарағы),
Көз ушынан жаңа көрген адамлар,
Пыж-тыж болып тумлы-тусқа тарады.
— Неге бизден тым-тырақай қашты?— деп,
Бул жумбаққа хайран болып турады.
Излестирип тауып алса биразын,
Жабайыдай урпейисип қарады,
Колларында қармақ пенен торы бар,
Қапталында кепше менен орағы.

Көл қасында мүлгип турған жалғыз тал,
Тал қасында камыс пенен жекен сал.
Әсте-әсте жәмленисти адамлар,
Сам-саз ғана индеместен болып лал.
Жарқын жүзлі жас дегеннен наұа жоқ,
Бәри бірден аппақ шашлы кемпир шал.
(Арасында бирди-жарым нәресте)
Көплериниң кийимлери дал-дал.
Онша неге аянышлы түрлери,
Басларына түскен екен не ахұал?
— Сәлем берсек, қатыұланған жүз бенен,
Не себепли гәплеспейсиз биз бенен?
Бәримиз де баласымыз адамның,—
Бир-биреуден үмитлерин үзбеген.
Қайда кетги бул әтираптың жаслары,—
Жигит деген, хаял деген, қыз деген?
Гүдикленбей, ата менен аналар,
Сыр шертиңиз жыллы шырай жүз бенен!
Алыс жолдан келатырған сарылып,
Жолаушымыз елден хабар излеген,—

Деп Даўқара мыйық тартты ақырын,
Айтып берди елиниң де жақынын,
Аттан түсип колларынан алысып,
Бежереди дәстүриниң макулын,
Узақ емес өзиниң де шәхәри,—
Усы жерден жетпис-сексен шақырым,
Адамлардың бундай болып турысы,
Алды байдың хуушы менен ақылын,
Не болса да шоршынғандай бәле бар,
Елдиң душпан шығарды ма тақырын?!

Сүйсинди ме сәлемлескен жүзлерден,
Емиренискен жаңа жайлы сөзлерден,

Ғауырласып қоршап алды ғәрийплер,
Кәпелімде кейиплери өзгерген,
—Шер тарқасын, сөйлесейик, ашылып,
—Сизлер баслаң Өтемурат, Әзберген,—
Бир-бирине мирәглести ғаррылар,—
Аянышлы ушқын ойнап көзлерден.
Узын бойлы Өтемурат қария,
Гәпти қозғап, айландырды көп жерден:

—Дос екенсиз, үйимизге кириңиз,
Ат-жарақлы адам көрсек,—жинимиз,
Жолбарыстай сескенемиз жау ма деп,
Кеширилсин кәте менен минимиз!—
Деп буларға қамыс төсек төсетти,—
—Ылашықта өтип атыр күнимиз.
Анау Бағдат шәхәрине жакынлау
Жасап келген халықлардың биримиз.
Бағ-дәскели бир кәдет ел едик,
Мине хәзир әпендедей түримиз?—

Деп қамықты сақалға жас қосылып,
Басқалар да еңирейди қосылып,
(Дәукаралар еситиүге ынтықты,
Шәхәриниң хабарына асығып).
Шағынғандай тоқтамады жүреклер,
Дауысларын бир-биринен асырып,
—Қурыдық ғой!—деп кемпирлер шуұласты,
Ылашықтың белдеүйине асылып,
Ғарры тағы дауам етти сөзлерин,
Болғаннан соң бир солығы басылып:

—Ерик, шабдал жетилисип бағында.
Хәсеттеги истиң қызған уағында,
Көкше залым нөкер менен атланып,

Келе қалды шаңқай түстің шағында.
Ат туяғы егинлерди унтады,
Бийдай қырман тоз-тоз болды тағы да.
Қалдырмастан аша туяқ малды да,
Дүркиретип айдап кетти алдына,
Бир ауылдың мал-дүньясын қопарып,
Бәдер кетти булағайды салды да!

Айдарлысын айдап кетти күл етип,
Тулымлысын байлап кетти күң етип,
Көз тоймастай қарсыласқан ерлерди
Шалып кетти, өртеп кетти күл етип,
Көзлер көрди қыяметли күнлерди,
Тилим жетпес баянлауға сыр етип!
Шайыр болсам ел көз жасын тәрийиплеп,
Жазар едим таусылмастай жыр етип.
Таудай қайғы салмағынын астында
Зорға жүрмиз ырыл-тырыл күнелтип.

Жаман екен көкиректің намысы,
Жау келгенде алауласып шабысыу,
Аса менен бир душпанды сулаттым,
Мине мынау қолымдағы тап усы!
Кетпен менен ерлик етти мәртлерим,
Әттең бірақ қурбан болды жарысы.
Жау шыңғытып нәрестесин арыудың,
Жутып турды гәуҳар дәрья ағысы!
Еле мениң қулағымнан кетпейди,
Шырқырасқан балалардың дауысы!

Ел сыйлаған Өтемурат шал едим,
Жигитликте дара өскен тал едим,
Алпамыстай болмасам да жасымда,
Атын шапқан Каражандай бар едим.

Хәзир мениң „ақ сарайым“ — ылашық,
Наи орнына шортан болды көрегим,
Жасым жетип, хәлим питкен шағында,
Төрт улымды мәдет көрип жүр едим.
Үши, өлип, бири кетти қулдыққа,
Халым мүшкил, ұайран болды жүрегим!

Гириптармыз қан шашылған заманға,
Үш перзентим найзаланды табанда.
Тири кетип жалғыз Аяз бауырым.
Өлмегей деп еки қолым жағамда.
Мынау Хәмира — барлығының анасы,
Аз қайғы ма мениң менен бұған да!...
— Еситсеңиз хабар берің ата жан,
Бағдаттағы шәхәр халқы аман ба?
— Хабарым бар билгенлердің сөзіннен,
Аман, бирақ булт дөнип тур оған да.

Көкше ханның ызасына не шара!
Мынау бәри — тап өзимдей бийшара.
Улы, кызы, тууысқаннан айрылып,
Хәр бириниң жүрегінде мың жара.
Мүсийбеттиң дозағына шыдамай,
Келген соң да өлип кетти бирпара.
Душпан еле шег-шепирден ел талап,
Арыуларын тартып алған, масқара!
Күшин топлап Бағдат деген шәхәрге,
Турған дейди хәзиринше жасқана.
Әдеп бастан тәрийплейин Көкшени,
Усы елге келип бес жүз сексени,
Уры менен сандырақлар жыйналып,
Бес мың ләшкер болды дейди өскени,
Қорған салып гәўхар дәрья бойына,
Қонысланып басып алған өкшени.

Нышапурда оз атасын өлтирип,
Мәлим дейди қызыл бастан кешкени
Бул елде де машқур болды халыққа
Жазықсыз көп геллелерди кескени.

Дәуқараға арнап қағаз жазыпты:
„Жибер әуел бир он жыллык азықты:
Бағынасаң, шегарамды белгилеп,
Өзиң келип, қағып кет тез казықты;
Қызынды да қатынлыкка бересен,
Геллең кетер болсаң егер жазықлы!“—
Депти, бирак, калабасы жоқ екен...
Бул гәплерге байдың кәйпи қашыпты.
Тула бойы уў жутқандай дирилден,
Гидирместен қайтыў ушын асықты.

Бас шайқалды:—Бүлинипти ел!—десип,
Сөзди бөлди усы жерден шорт кесип.
Алғыс та жоқ, қайтыў ушын оқталса,
Келип калған қап-қараңғы булт көшип,
Дүсир-дүсир тас буршақлар атылды,
Сатыр-сутыр қыян гести жел есип.
Зикир салды уйқы-туйқы аласарт,
Жуўғарада кетеғоймай жөнлесип.
Ылашықлар қаңбақлардай домалап,
Зырылдады бир-бирине мингесип.

Ашыўланып аспан тобын атқандай,
Гүркиреди урыс ашып жатқандай.
Булт көрпесин ашатуғын түри жоқ,
Усы жерге бар ыдысын ақтармай.
Ылашықтың түңлик пенен шыптасын,
Самал көкке шыңғытып жүр сақпандай.
Ызың-ызың, шуўылды хәм сатырлы,

Жаулар келип аўылларды шапқандай.
Хәмме бирден жалбарыңды қудайға,
Гүна ислеп, өз пейилинен тапқандай.

Ойқан салып, жым-жырт болды ылайсан,
Жолаушылар қорықса керек қудайдан.
Ғәрийплердің көнлин алып жалпақлап,
Шүкир етип, қайтты бәри ырайдан.
Инам етип напақалар қалдырып:
— Гезлесермиз арғы шети бир айдан, —
Дегеннен соң, ғәрийп көнли хошланды,
Адамзаттың бир дозағы муңайған.
Еске алсам жаўгершилик заманды,
Хәсиретине мен өзим де жылайман*

„Мама кемпир“ бийхаядай барқырап,
Күн күлип тур аппак түси жарқырап,
Шубагылып кемарындай аспанның,
Жасын туўды қылышлардай жалтырап.
Мәрғуланның атласындай кубылған,
Жасыл сары, қоңыр, гүрең, қызыл, ак;
Қуяс патша жер жүзине сән берди,
Астында тур сондай көркем алтын тақ,
Өмирдің де ҳауа киби райы, —
Жылау, қайғы, күлки, шадлық дәулет-бәқ.

Келер кәрұан көшкен булттай ағылып,
Киятырсаң мәканыңды сағынып,
Әшекөйли бөгенектиң ишинде,
Зер шашақлы мамық көрпе жамылып,
Елди ойлап, келгенине куўансаң,
Ярды ойлап, кыйналасаң камығып,
Аманбысаң Мәкарияжан қарағым,
Нәйлаж болдың узақ жолда жабығып,

Шайырлықтың әрұағына бас ийдим,
Ашықлықтың хәмирине бағынып.

Жорға кәлем, тақымыңды жазайын,
Жеткеремен сыяң қалса азайып.
Еле ұзақ атланыслар алдыңда,
Қанхор душпан алғанынша сазайын,
Кәрұанларға булдыр-булдыр көринди,
Қорғанының мунарлары шошайып.
Сүйиншиге шерик болың оқыұшым,
Шәхәриннің дәрұазасын ашайық!
Шаршағанлар үйлерінде дем алсын,
Қыял минип дәс жолларға ушайын!

VII.

*„Киев князи Изяславтың өлими барлық
орыс еликиң хәм пүткил қарақалпақлар-
дың көзлеринен жас шығарды“.
(1149-жыл уақыясы хаққындағы орыс
шежиресинен).*

Қарақалпақ жат көрген бе орысты,
Тағдийрине Долгорукий болдысты.
„Шадлығым—бир, қайғым ортақ“ дегенде,
Найза менен Шыңғыс кескен қонысты.
Булағайлы әсирлерде адасып,
Бабам жеди қылшылдаған қылышты.
„Петр аға, Петровна қолла!“ деп,
Қушақ ашып көриспекке тырысты.
Үмітленди Россия елинен,
Көрген сайын қанлы қырғын урысты.

Әрман етип, „келеғойса—жан“ депти,
„Келиң!“ деген сес жаңғыртты жер-көкти,
Қастын тиккен ханлар менен жулқысып,

Ерназардай мың сан құрбан қан төкті.
„Бабам көрген Мәскеуім“—деп ынтығып,
Мұхаббатлы өмирлерін тәрк етти.
Гәпти енди басқа жаққа бурайын,
Қыялымның шабысларын меңгерип.
Дилгир болып жүр ғой еле еки жас,
Қос жүректі бир-бирине теңгерип.
Сапар шектим Арзамастың журтына,
Жүриң дослар, қыдырсаңыз ел көрип!

* * *

— Билмейсең де қыздың қайда турарын.
Қой деп талай жалбарындым, шырағым,
Дайың еди Владимир князи,
Сол арқалы айттырып та сорадым.
Хеш жүуабын бермей кетти атасы,
Билдирместен жүрегиниң хабарын.
Ғайры журттан қыз аларың нағайбыл,
Мәлим болды тәуекел деп барарың.
Илажым жоқ енди саған берейин,
Мәрт атаңның мийрас қалған жарағың.

Мине сауыт—жаўдың оғын өткермес,
Алмас қылыш—таўды, тасты түк көрмес,
Тай күнинен нийетленген тулпарың,—
Қус болмаса, жер жүйригин жеткермес,
Қолдан келсе құрмет исле халыққа,
Хеш бир ел де сыйлағанды жек көрмес.
Жалғыз жүрип, душпанларын көбейтсе,
Қандай батыр болған менен шақ келмес,
Дос таппасаң барған елдің халқынан,
Дәу болсаң да мұрадыңды питкермес,—

х

Деп нәсият берип еди анасы,
— Күп ана!—деп қабыл алды баласы.
Қаршығадай қарғып қонып атына,
Тура қалды жүзик қастай жарасып,
Шертилип тұр жийрен қасқа—өр тулпар,
Айдай болып маңлайының арасы.
Төрт туяғы жерге қаққан қазықтай,
Омырауы аспан менен таласып,
Пысқырады қос қулағын тикирейтип,
Жалт-жулт етер дөңгеленген қарашық.

Ат үстінде жигит көңли тасыпты,
Хошласты да, үлкен жолға асықты.
Шуу дегенде шегирткедей секиріп,
Алға қарай өр кийиктей атлықты,
Дойнақлары жай оғындай жапырып.
Тас жаңбырын көкке қарай атыпты.
Жел ушырған жапырақтай шайқалып,
Қыза келе сайдан сайға асылты.
Шақмақ тасты шақылдатқан сестине,
Еситкенлер құлақтарын басыпты.

Жар тасындай жалтылдаған сәни бар,
Көбик атып гүрилдейди жаныуар,
Суұлық шайнап, басын былғап қулышынып,
Сәл жаздырса, қыр желіндегі ағылар.
— Я әлхәббиз, мынау жигит ким екен?
Қастын тиксе жүз шәхәр де бағынар!—
Деп таңланды жол бойының кәрүаны,
Себеп бунда уллы орыс жаны бар.
Тау айбатлы қылшылдаған жас жигит.
Жалғыз ғана Мәкәрьясын сағынар.

Орынламақ жүрегинің әрманын,
Жоны қызды шапқыр хәмде жорғаның,

Ушқир кустай басып өтті бір мәхәл,
Уатанының шәхәр менен орманын.
Орал таудың омырауын жағалап,
Жайлауына араласты шаруаның.
Дүбиринен дүсирлести кийиклер,
Қасқырлары қаңсыласты сәхраның,
Ырғыз, Торғай, Жем бойларын қуұсырып,
Жер танабын қуұрмақта тарланың,

Бәхәр сәуір самалындай ағыла,
Құлдырауын өршелетсин тағы да,
Тулпардан да жүйрик қыял үстінде,
Мен барайын Султан Ұәйс тауына.
Ерик, шабдал, қызыл, жасыл гүл жарып,
Сән орнады Мәкәрьяның бағына.
Сайрап турған булбил сестин еситип,
Әуесленер сүйген ярын сағына,
Жүзи жайшап, қара көзлер мөлдиреп,
Ойланады қолын салып жағына.

Самал ессе,—жолға сапар тартқандай,
Жаңбыр жауса,—қапалығы артқандай.
Қуяс нуры күлимлесе аспанда,—
Киятырман, ғам шекпе деп айтқандай.
Азда болса айралықтың дәртинен,
Жаслық өмир күни өтер шадланбай.
Жау Көкшениң қорлап жазған гәплери,—
Жанға өтті мылтық пенен атқандай.
Күншығыстың интизары күтип тур,
Жаудан бурын жет жигитим, тоқтамай!

VIII

*„Биреуге уу берип өлтирсе егер,
Өлтириуши бир күн эахэрин шегер“:*

НАҰАЙЫ

Шағлайды Жапар рәхәт көрип,
Көпшикке ийнин қадаған берик.
Олжаға түскен Қарлығаш айым,
Солғынлау отыр кәсеня берип.

Урыста үлкен хоппықыл салып,
Күл тауып сатты Еранға барып,
Бүгин бул үйде пәйнәккә қашып,
Отыр ғой батыр, тәнәпис алып.

Гүзеде ойнар көпирген шарап,
Кууаныш бойдан кеткендей жырақ,
Жалбақлап сулыу қыйнайды жанын,
Күледі азлап, жалған-ау бирақ.

Сезбес пе адам қараған гезден,
Қайғының ууы денесин езген.
Сағыныш дәрти жүректі шырмап,
Шадлықтың оты жоғалған көзден.

Жалтырап турған бәдия шети,
Ишине толы қозының ети.
Бадырайтып көзин асайды батыр,
Таулайды муртын былшыйып бети.

Көтерди кейпин шараптың деми:
—Сулыұым жандай сүйемен сени,
Гүл түсли көркиң—ғәзийне маған,
Шақақлап күлип кууанытшы мени!—

Деген де сөзлер жүрегін жылтпай,
Қасарды қабақ жаңбырлы булттай.
— Меннен де бөген ярларың аз ба! —
Деди де, тилин байлады қулыптай.

Сандығы толы таусылмас гәп бар,
Ашпастан гилтин пинҳаны сақлар.
Кереге үсти жайнаған қылыш,
Илиули садақ, бир батпан шокмар... X

Ерки бар ердин сабаса, сөксе,
Өлтирсе гүңи, хәм демес Көкше,
Адамның қуны үйректен арзан,
Әкелер жүзин бир жорық шексе,

Батырдың бири—минекей усы.
Жапарға қарсы шығарма киси!
Қарлығаш буған—байлаулы баспак,
Жыласа жетер көзине күши.

— Не дедиң сулыұ, қайталап қара,
Жазықсыз маған саласаң жара.
Басқаға қатал, өзине хакпан,
Инанбай қалсаң, жүректен сора!

Деди де жауыз ғарқылдап күлди,
Гөззалдың ярын унтаған жилли.
Күлкиси менен „хак“ деген сөзи,
Сулыұдың жанын қанжардай тилди.

Зорлыққа көнбес ашықлық оты,
Мен де бир торға қамалған тоты.
Хағына келсем, сүймеймен сени,
Буйырған солай жүректің соты! —

Деди де жаўды көзинен тамшы,
Аяйма адам аўлаған аңшы!
„Жортаға айттым, өлдим ғой аға!“ —
Дегенше дөнди буршақтай қамшы.

Басына түскен мүшкілли ғаўға,
Бәнт болған өмир шалжала-даўға,
Ашығын айтып, қазарын шекти,
Базналық бар ма, бассынған жаўға!

Түтиннің шаңның аспанға айдап,
Өристен қойлар келеди жайлап,
Қойшы да кирди шеткери үйге,
Қазыққа мықлап ешегин байлап.

—Келдің бе шопан гезекли асқа
Отырар жерің бул емес, басқа,—
Деп Жапар кейін қайтарған мәхәл,
Тигилди қойшы көздеги жасқа.

Жумбағын шешти, излеген бурын,
Сездирмей бірақ жүректің сырын,
—Қуп аға,—деди көзиң бир қадап,
Адымлап кери, бурылды қырын.

У Отырды жайлап, ас үйге барып,
Басында жумыр, аяқта шарык,
Жүзінде ойнар жаслықтың оты,
Салмақлы ой тур көзінде жанып.

Өтеке шалдан еситтик буны,
Талаудан тапқан Көкшенің қуды,
Ағасын Жапар өлтирген гезде,
Байлаулы еди Аяздың қолы.

Үш аға бирден жайрады ҳақтан,
Бауырлар сирә шығарма ядтан,
Қарлығаш—туўған жеңгеси еди,
Үш төрт жыл удай дузларын татқан.

Көрмеген оны келгеннен бери,
Тарқарма ҳасла жүректің шері!
Душпаны құлды менсинген емес,
Таңымас мудий—бир жақсы жери.

—Парт болды жаным, гәпиме исен,
Минекей гилти, атында қисен,
Ел жатқаннан соң атлан да жөжел
Жеткейсең елге саламат—есен!

Ағаңның көзи—бул нәрестени.
Қәдирлеп сақлаң, саў болса, дени,
„Бийшара жеңгем хор болды“—дей бер,
Сезген соң ертең өлтирер мени!—

Деди де кетти тамақты берип,
Исинди жүрек жеңгесин көрип.
Айтажақ сөзин үлгермей қалды,
Не шара баста болмаса ерик.

Қара сур жаўдық жамылып ымырт,
Хуўлейди самал аспаны гүнгирт,
Геуирдей сийрек ҳәр жерде бир үй,
Ауылдың иши мазардай жым-жырт.

Ай шығар булттан атылып қалқып,
Жапар да бүгин бир өзи шалқып,
Отырып дарқан, серрийип қалған,
Мамықлы төсек үстинде балқып.

Дәлизде жанар жылтылдап шыра,
Дәруаза сыртын айланып ғырра,
Келеди биреу жападан жалғыз,
Белгили шопан Аяз-ау сирә?

Түннің де жарпы кетип тур аұып,
Қалысын ашып, қайтадан жаұып,
Ишкеридеги үйге де кирип,
Байлады белге қанжарды таұып,

Сезип те қалды Қарлығаш бирден,
Сескениңкиреп, бул ким деп кирген,
Шыраға жақын айналған мәхәл,
Таныған еди әдеуір жерден.

Қылышты қармап қереге жақтан,
Жарактың бәрін жыйнады шаккан.
Далаға барып жайласа керек,
Қалайша жигит есабын тапқан!

Шыраны тутып әкелди ишке,
Киристи тағы тамаша иске,
Жапардың басын жулқылап тартып,
—Тургел қәй батыр исенсең күшке!—

Деди де тағы қолынан бурап,
Мәрдана турды бетине қарап.
Оянып Жапар уұқалап көзин,
Үйренген әдет—изледі жарак.

Қарлығаш пақыр солқылдап жылап,
Әдеми көзден атылды булақ:
—Гүлинде өскен гүбелек едиң,
Урындың отқа, билмедим бирақ?...

Қарады жигит батырға күлип,
Жарактың қолдан кеткенин билип,
Әудеңлеп тысқа атылса Жапар,
Бекинип қалған есикте қулып,

— Келдің бе бала қаныңа тойып,
Көрдің бе сирә тауықты сойып?
— Көрмеген едим тауықты сойып,
Кетемен бірақ басыңды жойып!

Устазлық егтің, болмайын менмен,
Батырсаң бизди сауашта жеңген.
Ағамды шалдың, жеңгемди алдың,
Сойыұды енди үйрендим сеннен.

Пәш келип қалдың қудиретим жетсе,
Егерде саған нәмәртлик етсем,
Жаттың ғой хәзир өликтей болып,
Не ислер едің жайратып кетсем.

Әрманда қалма, түргелтгим!— дейди,
Бул гәпке Жапар парт болып күйди.
Көтерген қолы оралып келип,
Жалл етип буның ийнине тийди.

Аяз да шапшаң көтерип мушын,
Жолбарыс киби сұұытты түсин,
Буұрадай қатаң шайкасты қурып,
Бирине-бири көрсетти күшин.

Турысар гейде жудырық гөзеп,
Шоқмардай соқты гезек хәм гезек.
Сүринип барып бийшара жигит,
Тикледи бойын қайтадан дүзеп.

Бедени қызды отлардай гаўлап,
Жулкысты қанша екеуи аўлақ,
Бириниң-бири басына соғып,
Бириниң бири қолларын таўлап,

Жоқары қойған Қарлығаш шамды,
Аяздың көріп бетинде қанды,
Аяныш гаўлап жалына берди:
— Өлтирме батыр бир жап-жас жанды!

Шыр-лыры шығып жанды да күйди,
— Жолама хайуан, өлерсең! — дейди.
Қайымлап турып силтеген шақта,
Жапардың мушы буған да тийди.

Пиллердей туўлап дос пенен дүшпан,
Шашырады қанлар шоқмардай муштан,
Қарлығаш сонша қырқыстан шоршып,
Қуйқасы жуўлап, хұрреси ушқан.

Аяздың күшин билди жаў, артық,
Алмақшы болды қанжарды тарғып,
Дем бермей үш-төрт дөндирген шақта,
Пуш болды дүшпан димарын сарқып.

Екеуи қанға боялды үсти,
Ентикти Жапар, мес болып исти.
Таўлардан төмен қулаған жардай,
Тэлтеклеп барып, астына түсти.

Үстінде құл, астында батыр,
Жүйкеси қурып, мат болып жатыр.
Қолларын бүклеп пәнжесі менен
Хожасын жигиг құл етти ақыр!

Өлтирген Жапар талайды шалып,
Касқыр деп оны атаган халык.
Нешшени қуртқан кос жүзлі қанжар,
Жалады оның жүрегін барып,

—Ынтықтың адам қанына қанбай,
Билдің бе, өлим болады қандай?!
Өмирди қыймай булқындың сонша,
Жаттың ба гүм-жәм жазықсыз жандай?

Тынышлан мәңги уйқыда жатып,
Кеттің сең мени бәлеге шатып,—
Тауықты сойып көрмеген қолым,
Қан төкті ұлыен гүнаға батып.

„Биреуіге нақак уў берсе егер,
Гүнәкәр өзи зәхәрин шегер“.
Кудайдай көрип сыйынған Көкшөң,
Қайғырса сени апарып көмер.—

Деди де жайсаң атланды енди,—
Қапалы күнлер жеңиске дөнди.
Жеңгесин қоса миндирип атқа,
Жамылып кетти қараңғы түнди.

Шымырлау самал шымшыйды жайлап,
Алағат бултты түүести айдап.
Алтын ай қалқып аспанда жүзген,
Жулдызлар күлип, жайнап тур аймақ.

Таудың да басын бадырайтып жарық,
Жолаушы синди тоғайға барып.
Қырауды серлип сыбдыр жол менен
Баратыр тынбай қауаны жарып.

Мүлгийди тоғай, ұйқыда дала,
Қыйғырған дем-дем қырғауыл ғана.
Шоқланған шошқа пыр-пырлап қашып,
Жапырып шөпті тапшақта пана.

Батыры—Аяз бүгинги күннің,
Астында бедеу ойнақлар диң-дин,
Кешегі шопан, Көкшениң кулы,
Патшасы болды ғауғалы түннің.

Үстинен өтті бәндирги жолдың,
Бөгемес хешким булардың алдын,
Гезлесип сондай бийжағдай жерге,
Жуулады құйқам, қорқып та қалдым.

Жүйрікке тезден қынаны басып,
Егленбей дәрхәл кетейін қашық.
Мәкәрья ушын интизар болған,
Қай жақта екен қақыйқый ашық?

IX

Гейде сууық, гейде күн карасады,
Кең жазық, адам көзі қамасады.
Гезлесип гирес-гирес шаруаларға,
Жолаушым көрди талай тамашаны.

Паромон жетик еді булғар тилге,
Жол бойы ушырасса да қайсы елге,
Жалғаулық айырмасы болған менен,
Еп-еркин сөйлесип жүр болып бирге.

Қыпшақ деген ел екен ұзын-шубай,
Ауыллар гейде узак, бирде сыбай,

Жай салыу, қоныс басып дарақ егнү,
Оларға дәстүр емес отырықшыдай.

Мыңлап қой, түйе, жылқы сақлар байы,
Бир ғана ойлағаны малдың жайы.
Хәр урыу малы көпти көсем тутқан,
Елине хан—патшадай абырайы.

Көшеди жайлау ізлеп бирден бирге,
Малларын апарады отлақ жерге,
Дүньясын түйесине артып алып,
Қоныудан үйин тигер жайып ирге.

Барғанға:—Қайдансыз?—деп сорадады,
—Бизге қонақ болың?—деп таласады.
Мийманды хәммесинен ұлық тутар,
Бул да бир адам ушын жарасады.

Хали жеткен қонағына малын сояр
Хаял-қыз хызметине болар таяр,
Танысын, танымасын, мийман десе,
Ийилип дәстурханға барын қояр.

Бес күн қонақ келмесе сағынады,
Жасы киши үлкенге бағынады.
Хорезм деп сорада, халық ишинен.
Анықлап жол силтеуши табылады.

* * *

Бир гүмбез кула дүзде турған көптен,
Белгисиз қай заманда соғып кеткен,
Гүзедей иши сырлы, сырты—сұңқак,
Дөңгеленип түскендей аспан—көктен.

Күн батты, геүгим кара кишим кийип,
Дүнья жым-жырт, түксийген кабақ үйіп,
Қос жолаушы пияда аяңлаған,
Гүмбезге жақын келди турған бийік.

Узақта болғанлықтан барар ирге,
Қоныуға мақулласты олар бирге.
„Жин-жыпыр да, ийт-қус та жоламайды,
Гүмбезли, әулийели бундай жерге“.—

Деп ойлап, шақмақ шағып билди төрди,
Тамызық етиу үшін шөпшек терди.
От жағып қыздырынса, бир жағынан,
Бәлени дарытпауға сүйеу көрди.

Екеуі кула дүзде отын жақты,
Ай тууып, Күншығыстан күлим қақты,
Буларды мазақ етип турғандай-ақ,
Бир байыұлы ушып-қонып шыкылық атты.

Бир қарт айтты:—апырмай, билмей турман,
Неге көп қақылдайды құдай урған?!
Адамның алдап аұзын қыйсайтыұшы,
Тап нағыз жин емес пе усы турған?!

Бирі айтты:—көк сокқыр, олай деме,
Жин емес, байыұлы деген ол бир неме...
—Тоқтай тур, тағы сестин түрлендирди,
Адамдай сыңсып атыр онда неге?!—

Деп елирип екеуі қатты састы,
Тағы аттай дүбирлеп, жақынласты,
„Бул жер де жин-жыпырға орда екен“—
Деп екеуі тапырақлап тура қашты.

Алды-артына қарамай ойрақласып,
Хәпзамат бир төбеден кетти асыл,
Сол мәхәл кулдыраған жалғыз атлы,
Келип қалды гүмбезге жақынласып,

Жолаушы аттан түсип, демин алды.
Қазық қағып, байлайды жипек жалды.
„От жанып тур, бундағы адам қайда?“ —
Деп ойланып, шамалы хайран қалды.

„Бүгинше усы жерде гидиремен“ —
Деп енди суўын ишти мүдиреден.
Нанын жеп, от басында отыр еди,
Бир дауыс еситилди илбиреген.

Созылып, үзиледи сыңсығандай,
Гейде тоқтап қалады тыншығандай.
Қәпелимде шапшыйды солғын дауыс,
Беденин темир менен шымшығандай.

Бир хабар алыу ушын шыққан сестен,
Ер жигит хеш нәрседен сескенбестен,
Кулақ салып, тың-тыңлап, адым атып,
Дәл дауыс шыққан жаққа жүрди әстен.

Караса қатар-қатар өңкей мазар,
Орын аз адым атлап, тақым жазар.
Жипектей шыйратылған нашар дауысы,
Бийшара көрген екен қандай хазар?

Ай аспаннан көз тигип, жарық берген,
Шоршып кетти жолаушы барып бирден,
Кулағына ап-айқын еситилди,
Тақыядай ойылған жарық гөрден.

Ултаны терең етип қаздырылған,
Қапталлап ағаш пенен жапсырылған.
Үстине камыс шийден қоршау етип,
Мол-молақай топырақ бастырылған.

Жолаушым қайта кейин адым атты,
Не ислерин билместен басы қатты.
Жер астында еңиреген жумбақ дауыс,
Жигиттің ой жигерин толқынлатты.

„Жин емес, бул бир нашар адам шығар,
Өлди деп көмип кеткен надан шығар,
Әждарханың аұзындай гөрге сиңип,
Әрман менен жүреги талған шығар“.

Пикириниң ақыры соған соқты,
— Бирақ мен түсинбедим мына отты?—
Десе де тәукекелге белин байлап,
Қайтадан дауыс бетке адым атты.

Қыялай қорқынышқа қарсы барды,
Гөрдиң үстин ақтарып, аршып жарды.
Ишинде тикке турған бир адамды,
Кепиннен тутып турып тартып алды.

Ақсуптиң жыртылғанда бастан шети,
Жалг етти бир арыұдың айдай бети!
Қара шаш булттай дөнип төгиліп тур,
Ай менен шағылысқандай түс-келбети,

Баста азлап зақым бар, билинбеген,
Кеселдиң қармағына илинбеген,
Ғаз мойынлы, қаракөз, аршын төсли,
Омырауында қос алма дирилдеген.

Ийбенип ақ денесін жасырады,
Ийегіне көз жасы тамшылады.
Тулабойы қалшылдап, қамыққанда,
Көкірегі ентигіп басылады.

Суұйық жел егін сүйіп, тоңды қатты,
Жигит дәрхал үстине кийім жапты.
Қалжыраған денесін жылтыұ ушын,
Лаұлатып сора менен қаңбақ жақты.

Мийирманлы түр менен қызға қарап:
— Не аұхал, қарындасым?—деді сорап.
Паромон булғар тилде сөйлесе де,
Бир-бирине түсинди олар бирақ.

— Әкем мениң Әлимбай, емес жарлы,
„Саұма“ деди жан анам асаұ нарды.
— Ол мени теппейди,—деп саұын едим,
Сезбедім одан соңғы хабарларды.

Тур еді ертең аұыл көшейін деп,
Ойлап ем шубат ислеп ишейін деп.
Ана тилин алмаған сорлы басым,
Тур екенмен тар гөрге түсейін деп.

Қара нар маңлайымнан тепкен шығар,
Тапжылтпай бирден бийхуш еткен шығар,
Өлди—деп ата-анам зар-зар жылап,
Уламалар көмдирип кеткен шығар!—

Деп көзинен ағызды моншақ жасын,
—Жылама, аман қалдың қарындасым!—
Деп жигит аянышлы жүрек пенен
Сыйпады желбиреген жипек шашын.

Әжел менен айқаста көрген қысқы,
Топыраққа былғанған қыздың үсти.
Маңлайынан сыйпалап, еркелеткен—,
Өзинің Людмилаcы еске түсти.

* * *

Жолаушы сапар шеккен дым алысқа,
Ислесін азлап енди демалыспа,
Әлимбайдың ауылы аза тұтып,
Қайғының изи дөнди қууанышқа.

Теректей жапырылып ауыл-аймақ,
Қыз атасы, анасы алақайлап,
Жас қонақтың алдына қоя берди,
Ет, қымыз, қазы-қартан, ыcсы қаймақ.

— Тәңири қайтармаған дәулет-бағын,
Алса да Әлимбайдың бир тырнағын,
Әулийе жер астынан тартып шығып,
Жан берген, солдырмастан жапырағын.

— Қудайға қәтерели Әлимбай да...
— Тәңир менен сөйлесіу оған қайда?!
Мениңше ҳақ безерген қонақ жигит,
Тәңирим сүйнклисін сыйламай ма?

— Дүлдүлин кисенлеп я тусамайды,
Жетер еди жаныуар қуұса айды.
Өзи де ҳәзирети Қыдыр шығар,
Қарапайым адамға усамайды.

— Сонлықтан, жан бериудің жолын тапқан,
— Ол өзи келдим депти Мәскеу жактан.

— Әулийе елге сырн паш етпейди,
Хабар алып турса да тәцир—хақтан.

— Мен көрдим жигит хәсем, тулпар—аты,
Пайғамберден кем емес салтанаты,
— Бизлердей жарлы-жақыбай сорлыларға,
Қәнекей тийеғойса шарапаты!—

Усындай сөз дауылы куйынлады,
Гууилдеп ел аузынан тыйылмады.
Паромонның дабылы көкти жарып,
Барлық журт „әулийе“ деп мойынлады.

Бүгилген бел тикленип, жазып бойды,
Әлимбай гүрилдетип берди тойды.
Ат шабардың, гүрестің жарысына
Атан түйе, қос жорға бәйги қойды.

Далада алпыс жерден ошақ қазып,
Түтинлери аспанда буұдақласып,
Жыйналған аламанды тойындырды,
Сараң бай хатамтайдай қолын жазып.

Домбырасын шалқытып серилери,
Буркып-бурқып алады әри-бери.
Жигитке араласып хәзиллесип,
Қосыла қосық айтты перилери.

Жигит-қыз жорға сүрер жалтылдаған,
Бай қызлары кийимин алтынлаған,
Басында жарасықлы сәтең бөрик,
Төбесинде жығалар жаркылдаған.

Гей үйде жыйнап елдің ғарры-жасын,
Қарт жыршы гүмбирлеткен домбырасын,
Бурынғының батыры макталғанда,
Үлкенлер отырады шайқап басын.

Атшабар, гүреслери болды тамам,
Қызық көріп еки күн уйықламаған,
Жолаушы тағы үш күн деман алып,
Егпекши болды енди жолын дауам.

Атқарып болыудан-ақ усы тойды,
Биреу жылқы, биреулер айдап қойды,
Әкеліп әулиһениң атағына,
Сыйлық үшін шаңлаққа байлап қойды.

Жырласам буның өзи үлкен дәстан,
Узақ сөз айта берсем қалдырмастан,
Жолаушының маллары артып кетип,
Анау-мынау байларға шамаласқан.

Мынаған да сүйсинди барлық халық,
Жетим-жесир, жарлыны жыйнап алып,
Жолаушым барлық малын үлестирди,
Хошласып жүрип кетти ылғал салып.

„Диний дәстүр дегенлер шықты қайдан?—
Ұйлекерлер алдаған усундайдан.
Кәраматым жоқ десем исенбейди“—
Деп жолаушым бул иске болды ҳайран.

Гейде динге исенсе, гейде ермей,
Жүрген еди жүреги ярый бермей,
„Дүньяда ҳеш бир халықтың жаманы жоқ,
Бирпара түсинбейди өзи көрмей.

Конаққа туұыскандай жалбақласып,
Туратуғын ел екен жүрек ашық.
Мениң тек адамшылық парызым ғой,
Тири қызды гөринен алсам аршып.

Усынша ел жүреги жалынлады —
Ядында қыздың қал деп жалынғаны.
— Сен ушын жаным курбан ағажан! — деп,
Айтса да тилек қабыл алынбады.

Жақсыны қайта көрмеу жанға өтер,
Хәрким де өз қатарын тауып кетер.
Әттең тек, ер жигиттің алдын күтип,
Қара булттай дөнбесе қәуип-кәтер.

Жаслық от жигеринен ушқын атты,
Мухаббет тыным бермей лаулап қатты.
Кең қыял ләззет берип кууатына,
Сағыныш геудесинде туулап жатты.

Намыс қымбат мал-дүнья, ақшадан да,
Ел сыйлаған ер артық патшадан да,
Кел тулпарым тезирек атланайық,
Бурынлау жетиу ушын Көкше ханға.

Х

Көкше отыр бир бәлени ойлана,
Өз-өзинен гүбирлейди жай ғана.
Жүрегине уу жыланлар уялап,
Мәкәрьяға ашық болған ғайбана.

Дүньяда ҳеш болмаса да кемиси,
Қыялары бирин-бири тебисип,

Мәкәрьяны сонша катын үстине,
Жупты етиў бир әрманы—тек усы.

Тоғайларда куўсырынып қасқырдай,
Үлкен-үлкен шәхәрлерге бассынбай,
Бийғамлықта шет-шепирди дүлатып,
Жәйпап өтер Жәйхундеги тасқындай.

Ийек қақса бәржай болар пәрманы,
Қан қақсатып дийхан менен шарўаны,
Сиңип кетер Қызылқумның шөлине,
Бир өзиниң үш-төрт жерде қорғаны.

Талап алған олжаларын жасырып,
Бир ақшамда жоқ болады асығып,
Қул да, гүң де саттырады Еранға,
„Башығарлы аладағдан“ асырып.

Сәйхунге де барып қайтты ел талап,
Байларының алтынларын қалталап,
Қарсыласқан шарўалардың геллесин,
Домалатты қылыш пенен балталап.

Курал менен қарыўына сүйенип,
Бағдадқа да етпекше олайелик.
Урман-пәрман хабар алар шәхәрден,
Жансызлыққа дийўаналар жиберип.

Пәш түсирсе дейдигине келтирип,
Бир ақшамда әскерлерин желдирип,
Сол шәхәрди қылқ еттирип жутпақшы,
Халқын қырып, Дәўқараны өлтирип.

Байдың елге келгенлигин еситти,
„Дәуқараның көкірегі өспіті.
Ләшкерімди жаңбыр етип жаудырсам,
Таппай қалар кирерине тесикті!“,—

Деп бозарып қыймылдады ерини,
Өз сертине сүйсінгендей керилип,
Аспандағы айға шапшып жүрегі,
Отыр еді қыялына берилип.

Биреу келип:—Патша ханым дат—деди.
— Хәй бийдәулет, арзың болса айт,—деди.
— Гүнам болса кеширегөр тақсырым,
Мине Бағдат шәхәринен хат,—деди.

Сөйтти де ол төгіп турды көз жасын,
—Тилегім тек жаман хабар болмасын!—
Деген шақта пәшшеплерге буйырып,
Заматында тайын етті молласын.

Кейнин көрсе, Мәкәрәя қыз жазыпты,
(Хат бергеннің бетинен қан қашыпты.
Себеби сол,—жаман-жәўтик хабарға.
Хатты алып келген адам жазықлы).

„Дууай сәлем, дәбдебели ханымыз,
Аманлық па геўдедеги жаныңыз,
Келе сала азық-түлік соратып,
Таўсылды ма шайнайтуғын наныңыз?!“

Бир есаптан бизиң елге миймансыз,
Бүлдиргини салып жүрген иймансыз!
Ат ойнатып дийқанлардың жерине,
Қырманларын айдамастан „жыйғансыз!“.

Келип бирден тепкилепсиз төримди,
Көзиңизге қандай бәле көринди!
Жақсы мийман „төр меники“ дей салып,
Ғайры елге көрсетпейди көримди.

Ханман депсиз, ханлар сондай бола ма?
Гедир-будыр хат жоллапсыз калама,
Дийүанадай бирден азық соратып,
Халық ийеси қайыр тилеп ала ма?!

Бериң депсиз шегарадан жер бөлип,
Ҳеш ким елге тиймеп едн жел болып,
Бола қалды сиз келгели булағай,
Манқыйысып жүре бермей ел көрип.

Жанған оттай шарпып турсыз жараға,
Көп ғұлғыла түсти енди араға,
„Көкше ханның қол астына кириң!“—деп,
Зорлағанда енди адам бара ма?

Залымлықтың ықбалына ергенсиз,
Бар ықласты қан төгнүге бергенсиз,
Мени сорап не жаздыңыз атама,
Яр боларма сен сыяқлы көргенсиз!

Бәри адам, хан ба, мейли қараша,
Ашық көңили бир-бирине жараса,
Яр атасын муш көрсетип қорламас,
Оның қызын сүйгеним деп, санаса.

Бир заманда әждархалар көп болған,
Көрген жанды жутып, жалмап жеп болған,
Ләпсиқаулық өз басларын жалмапты,
Туқым қалмай бул дүньядан жоқ болған.

Сизиң бәлким сондай шығар күшиңиз,
Бизлер емес жутатуғын кисиңиз,
Келиссениз сөйлесейик адамдай,
Ысқырсаңыз, омырылар тисиңиз.

Жеримизге қанат жайған қыс қары,
Кетсин қыстың сууық пенен ызғары.
Хан болсаңыз бес ай мәулет сораймыз,
Болсаңыз сиз ашықлықтың қуштары.

Буның ушын сынбас деймен сағыңыз,
Сыналады ықбал менен бағыңыз.
Гүрес пенен ат бәйгиге бас тиктим,
Палуан сайлап, атыңызды бағыңыз.

Сабыр әйлең, сонда сизди күтермиз,
Өзимиз-ақ той-тамаша етермиз,
Ат оздырып, палуанлықты асырған,
Мәрт болсаңыз еркиңизде кетермиз.“ —

Деп перизат салмақларын жазыпты,
Имза менен бай да мөрин басыпты.
Көкше бұған мыйық тартып күлген соң,
Бийғам болды хат әкелген „жазықлы“.

Зилдей сөзлер жанға сирә өтпестен,
„Тап сол қызды алмай билдә кетпеспен“, —
Деп те койды шадман болып Көкше хан,
Утпасына тийттай гүман етпестен.

Жууап берип, кереклини қалдырды,
Яранларын шарап пенен қандырды.
Қыял таулап, сазенделер жыйнатып,
Жин соққандай қыздырмақта тандырды.

Данғаралы гиржек, дуўтар шалдырды,
Гейбиреўлер дыңғырлатты тамбурды.
Бенде болған айдай арыў қызларды,
Қосық айтып бериў ушын алдырды.

Ханы отыр қулақ салып буйығып,
Қызлар бетте көзлериниң кыйығы,
Қосық түе, қолға түскен қызлардың
Жылай-жылай түсип кеткен ыйығы.

Қорыққанлықтан, даўыс қосты, бәри де,
Бундай лапыз Көкше ушын дәри ме,
Басы—қосық, изи—жылаў болса да,
Залымның ҳеш келер емес кәрине.

Жүреклерге қасақана уў басты,
Ғам көңиллер қайғысына шуўласты.
Хан да адам, не себептен күледі,
Көре турып көзлердеги нүў жасты?!

Селкилдетип ғаўдай муртты, сақалды,
Күле-күле түкирикке шақалды.
— Маған шадлық—душпанларым жыласа,
Болса, әкет шуўылдасқан сағалды!—

Буйрық берип хәммесинде таратты,
Қотарады кызыл қандай шарапты.
— Бағдат пенен көрермен!—деп тағы да,
Кәхәр менен силтеп қойды жарақты.

— Дәўлет кусы кетпей турса басымнан,
Қайтпай турса күш-ғайратым тасыған.
Мәкәрьясын, көкке уиса аяқтан,
Жерге сиңсе жулқыларман шашынан!

Мине мениң арысландай турысым,
Тауды бузар Зулфухардай кылышым,
Ат оздырып, палўан жығып алмасам,
Бул дүньяда Көкше атым курысын!—

Деп гижинип былғап қойды билекти,
Өжетленсе аўнатады үлекти,
Бир өзінде он қабанның күши бар,
Қан шашыўға қасқырдан да жүрекли.

Сауашларда мүдирмеген, талмаған,
Өз атасын қанжар менен жалмаған,
Адамдағы шарапаттың, мийримниң,
Бунда сирә бир түги де қалмаған.

Муш жумсаса жудырығы батпандай,
Күш-ғайраты шыдатпайды мақтанбай.
Қастын тиксе, қан қақсатпай қоймаған,
Әпшеринен көрген адам қорыққандай.

XI

Тоз-тоз етип зимистан қарын.
Самал сорып жердиң ызғарын,
Бәхәр келип ашты кушақты,
Жабайы гүл жипек шашақлы.
Жуўсан, селеў жупарын себер,
Күн сәулеси нурларын төгер.
Буйраланған жантақ соралар,
Шырмауықлар оған оралар.
Топырақты уйпа-жуйпалап,
Екпин самал өтер сыйпалап.
Толқынлардай ойлы-бийеклер,
Шапқыласар кулан, кийиклер,

Тап мысалы дәрьядай ағын,
Көз ушында булқыйды сағым,
Болса керек шаруалар, байлар,
Мөнкилдесип бир үйир қойлар,
Шоқ сақаллы бир кара серке,
Басын шайқап үңилип жерге,
Әсте ғана адымын атлап,
Баслап барар ҳәр шөптен отлап.
Қойлардың көп сарысы, ағы,
Қаракөл де аралас тағы.
Сәўле жайса аспанның күни,
Илгеклердей қамардың жүни,
Бұлкилдейди ҳәр түске енип,
Жалтырайды көк-жасыл дөнип.

Жол бойында әйлемги қорған,
Сақшылардай бозарып турған.
Қатарласып сексеуил өскен,
Иннен шығып созылып әстен,
Тыста ойнар қырдың жыланы.
Еркин жүрип машқы қылады,
Шыйратылып қайысқа усап,
Бес бүкленип куйрығын тусап,
Қыздырынар бийиктен түспей,
Шағылысады күнге гүмнстей.
Жан көринбес қорған қасында,
Қашығырақ төбе басында,
Еки шопан қойларын жайып,
Жамбаслаған зәрре қыйсайып,
Гәплеседи басларын таяп,
Қасында ийт, колларда таяк,
Бир нәрсеге таңланып бирақ,
Өрре турды едирейип қарап:
Кула дүзде бир жалғыз атлы

Қулдырайды, желиси қатты.
— Я әпәрин, апырмай жора,
Атлының бир түрине қара!..
— Келикликли сыны-сымбаты,
Қандай көркем астында аты,
Қоблан минген торыдан бетер,
Кунтыйғанда қуска да жетер.
— Кәрамат ғой бастан аяғы,
Тулпар деген сол ма баяғы?
Үстиндеги мәрт Қоблан шығар,
Гүрескенде бир мыңды жығар..
— Қандай қызық түрине қарау,
Адамзатта наркедде бар-ау,
Шопанлар тур таңлайын қағып,
Өтти атлы жулдыздай ағып.

Гүркирейди жаныуар терлеп,
Бийикледі кем-кемнен өрлеп,
Тынбай желіп, тынбай шапқылар,
Мунарланды булғтай шоққылар,
Өркешленип түйедей шөккен,
Күн сәулеси күлімлеп көктен,
Нуры егеп таулардың басын,
Самал жалап айнадай тасын,
Ала булғтар көшип төбелеп,
Өтип кеткен, сууын себелеп,
Тамшы қонып, шөпке путаққа,
Жалтырайды гүмис шытақтай,
Сап қауаның салқын самалы
Желпип өтер беттен шамалы.
Қара таудың төбеси қызық:
Жар сайлары мысалы сызық.
Бири бәлент, бир жери алаң,
Шоққылары кийимсиз жалаң.

Ақ кызыл, көк, қоңыр хәм сары,
Бояу яңлы топырақлары,
Тасбақалар мамырлап басып,
Арқасына қыстырған қасық,
Алашубар жылтырақ тастай,
Жайылып жүр асықпай, саспай,
Көкке шашып таудың қыраны,
Әл хауада ойын қурады.
Олай-булай атылып топтай,
Желди тилип зууылдар октай,
Тағы бири самғап кышқырып,
Тырнағына қоян қыстырып,
Олжа тауып асар асына,
Барып қонды шыңның басына.
Бәрін де көрип баратыр атлы,
Теңизге келди толқыны катты.
Тирелип жарға тақалған мушы,
Аспандай жасыл, көринбес ушы.
Шапшыйды ақбас көбигин шашып,
Кашады таудың аяғын қасып.
Оқталып турып, қайтадан шабар,
Тынламас сирә алдында не бар.
Көп-көнбек толқын маңнайы қасқа,
Керилип турып, соғады тасқа.
Қуслардың сонша базары қызған,
Өткөншек өтип қалғанды муздан,
Биразы отыр қайқайып, буғып.
Үстинде муздың шайқалып, ығып,
Қасқалдақ жүзлеп жайылған сууда,
Үйрилип ушар ғаз бенен куу да,
Алмабас үйрек жасыл хәм сары,
Гүллердей дөнген басында пәри.
Музлардың майда қыяғын шөпшеп,
Қанатын қағар, басларын екшеп.

Аккуўдай көккө қулашын жайып,
Баратыр зырлап желқомлы қайық.
Қайтқан ба деймен қазасы майлап,
Жулқыйды самал қаңбақтай айдап.
Желкилдер желқом зуўылдап ыкка,
Ернеклеп кеме толыпты лыққа.
Жайпауда өскен бес алты терек,
Аржағы оның ел болса керек.
Жолаушы өтті қуындай зырлап,
Хошласты теңиз толқынын былғап
Кем-кемнен узап, көринбей қалды,
Өркешли шоққы еле де алда.
Төбеден өтип төбеге жетер,
„Шуў“ десе тулпар атлығып кетер.
Қаншелли ой хәм қырлардан асқан,
Хәммеге ортақ көгерген аспан,
Жерлердің бири-биринен өзге,
Жаңалық болып көринер көзге.
Жол бойы ылғый мыймандос халық,
Шаршаса қонды дем-пемин алып.
Минекей булар Хорезм жери,
Лупилдеп жүрек келгеннен бери,
Көринер ысық Мәкәрья қыздай,
Келеди жигит жүрисин бузбай,
Барғанда қандай өзгерис табар,
Белгисиз буған жаңалық хабар.
Соншелли жолдан келгенде жетип,
Атасы қыздың тас-талқан етип,
Сезиуден буну бурқыса, қызса,
Жүректи унтап, шырышты бузса,
Не болар буннан кейинги өмир,
Деген де ойлар қыйнайды не бир.
Әуеле өзим байқайын барып,
Жүре тур жигит, алдыңыз жарық.

XII

„Ең алды менен араларымызда елшилер қатнасығы болған еді... Қазіргі мәхәлде елшилеріңіз келиу менен бирге, Сизиң жиберген ибаранамаңызды алдың хәм елшилеріңізге өзимиздің елшилеримизди қосып жибердик...“
Қарақалпақ ханы Ешмухаммед султан тәрәпинен 1721-жылы уалы Петр патшаға жиберилген жарлығынан пәрше).

Басы мең-зең Дәўқара,
Шыр-пыр болып бийшара,
Қалды үлкен хәлекке,
Өйтпесликке не шара.

Үстинен түсип жорғанын,
Минип көрди қорғанын,
Шығып таудай бийикке,
Ойлап турды әрманын.

Жаўдың зықы өтпекте,
Күнлер жылжып кетпекте.
Тақалып кем-кем киятыр,
Ұәдели мәхәл питпекке.

Ислесе де хәмелин,
Я өлтириу, я өлим—
Көкше менен шайқас бар,
Не болары нәмәлим.

Уйқы қашты көзлерден,
Сарғайып жүзи өзгерген.
Сескенбекте „Көкше хан—
Мийримсиз деген сөзлерден.

Гезлескен емес хан бурын,
Аты шығар жаңғырып.
Сескенсе де Дәуқара,
Сездирмес журтқа жан сырын.

Калтырайды жүреги,
Шыйрағырақ жүреди,
Устаға садақ соқтырып, K
Таярланды кереги.

~~Жыйналды ләшкер алдырып,
Саркабын бәлент салдырып,~~ K
Кыйсық топлар оңланды,
Кепсерленди жаңғырық.

Үлкен-киши жыйналды,
Әскерий ойын ойналды,
Жауға қарсы турмаққа,
Батыр, палуан сайланды.

Дәрпенип турған бири жок,
Сазланбақта ири ок.
Көкше ханның дабынан
Қорқатуғын түри жок.

Соранды хәмме, барсақ деп,—
Жау жүрегин жарсақ деп.
Хәкимнен буйрық күтпекте,
Аламанлар қоршап көп.

Исенбей ме қарыўға,
Рухсат жоқ барыўға,
Бийғамлықта жүрген жоқ,
Мәкәрьядай арыў да.

Өз дәскесин жасырған, —
Алмас-полат ҳасылдан.
Қырық қыз шыкса сайранлап,
Қарыў-жарақ асынған.

Күш күн-күннен артады,
Дийўаналар арқалы,
Лапылдаған гәплерге,
Бул неге көп қорқады?

Дик-дик етер кулакка,
Дослар жатыр қамақта.
Урысса, жаў соларды
Алға тутар бирақта.

Ул қызларды камады,
Жас жаңбырдай тамады.
Алдына айдап әкелсе,
Булар қалай шабады.

Жаў колында эсир көп,
Жүрегінде тәсил көп.
Қайтпақ емес ырайлан
Жалынса да есиркеп.

Турыў мүшкил жай жасап,
Аңсат емес байқасақ,
Бир ҳәрекет етпекши,
Елди жыйнап той жасап.

Той мәниси басқалаў,
Болар үлкен бас қанаў,
Жеткермейди муратқа,
Жаўдың күшин пәс санаў.

Турмаса да қамалап,
Ұақыт келди шамалап,
Аулағында жас шығар,
Бай көзинен домалап.

Адымларын жай баса.
Сарсылады ойласа.
Сондай болар адамның
Қанын қайғы жайласа.

Ғауға түсип араға,
Қәтер тууды қалаға,
Айдай арыу Мәкәрья
Жауға бенде бола ма?!

„Шаштан сүйреп тағылары даланын,
Жау қолында шырқыраса арыуы,
Хәл жетпеген ата менен ананың,
Еңиреп қалыу—жалғыз ғана қарыуы.

Жабайылар сулыуларды қамшылап,
Ериксиз айдап кетпеди ме гүң етип,
Қарсыласса, мойнынан қан тамшылап,
Адымында жайлады жау гүм етип

Қандай жүрек шыдар қызын қыймаға,
Көринбесе адамшылық хұрметі.
Инсаният шерик бирақ дүньяға,
Жақсылардың жат болмайды миллети.

Орыс пенен қыз берисип, қыз алыу,
Әйемгиден ата-баба дәстүрі.
Жабайылық—миллет бөлип қызғаныу,
Жатсынған жоқ орыслардың хеш бири.

Князға мен жөнли жууап айтпадым,
Перзентимди сорағанда келинге,
Неге бирден үәде берип қайтпадым,
Пайғамберге беремен бе елимде

Еки жүрек бирин-бири сүйипти,
Өз қызымның ынтық оған қыялы.
Излемей-ақ Паромоннан бийикти,
Қосағойсам болмас еди зыяны.

Арқамызға аязлардай түр батып,
Перзент ушын ой-қыялым сол мениң,
Зорлық пенен Көкше алса шырлатып,
Онда нағыз зарлау менен өлгенім!

Сақла құдай тап соныңдай дозақтан,
Келтиргейсең ықбалының орайын.
Арзамасқа өз қолымнан узатсам,
Болар мениң барып-келер сарайым! —

Деп Дәукара налып отыр изинен,
Айттырғанда шөршып көшкен кәрұаны.
Сезгир адам оқыр еди жүзинен
Ағыслардай ийримленген әрманын.

Саскалақлап Арзамасқа жазды хат,
Ғаплықпалы гәплер менен бир неше.
Ер жигитлер минип кетти сайлап ат,
Князына жоллап еди дәл кеше.

Еркетайым билмесин деп, макулы,
Хаттың сырын сездирмеді хеш жанға.
Егер күйеу келмей қалса шақырып,
Гәп боларман, деп ойлады, душпанға.

„Перзентим бар қолдағы
Өмир бизди алдады.
Туұлаңқырап кетип ем,
Пикирим дурыс болмады.

Әпиу етсин тақсырым,
Бабаңыздың әрұағы!
Өкинишли мен болдым,
Тислеули турған бармағы.

Көп ғалауыт туұдырды,
Қызылбас пенен қалмағы.
Жүрегиме батып тур,
Қапалықтың салмағы.

Хәзиринше қаранғы,
Тәғдиримиз алдағы.
Гүң болып кетер перзентим
Илинсе жаўдың қармағы.

Гедир-будыр сөз жазып,
Душпан бизди қорлады.
Намыс болар қызымның,
Өзи излеп бармағы.

Сиз бенен қуда боламыз,
Тезирек жетсин балаңыз!
Шыбын жаны саў келсе,
Иززетте күтип аламыз.

Қызым ушын қыйналса,
Биз де ырза боламыз,
Жаў жағадан тутпаса,
Той-тамаша қыламыз.

Куўаныш пенен узатып,
Жакынласар арамыз.
Бастан өткен қәтеге,
Не десеңиз турамыз!“ —

Деп жазыпты сасқаннан,
Қарап тур жерге аспаннан,
Гүўлейди сәўир самалы,
Пәт алғандай душпаннан.

Булт зуўлайды ҳаўалап,
Күн сәўлесин қамалап,
Қорғанға жел соқпақта,
Шаң-жапырақ сабалап.

Дәрья суўы ыргалар,
Ислемей тур, дарғалар,
Жол бойынша шыйқылдап,
Ұай-ұайласар арбалар.

Нөкерлер де жалақлар
Колларында жарақ бар.
Хәлиң нешик дегендей,
Бас шайқайды дарақлар.

* * *

Дәўкара аға, муңайма,
Көп сыйындың қудайға,
Бултлы күн келсе бураңлап,
Ел басқарыў оңай ма!

Хат жазыпсаң мақуллап,
Баратыр елшиң ағынлап.

Тусынан өтти күйеўдин,
Келип қалған жақынлап.

Билмей қалды бул бирак,
Олар да кетти қулдырап.
Хәли мүшкил елшинин,
Шәхәр алыс, жер жырақ.

Әсер етти маған да,
Ғалаўытлы заманда,
Ортақ болып қайғыға,
Көп қыйналдым соған да.

Жолларына қарайын,
Күйеў менен ағайын,
Дийдарласар күн туўса,
Сүйиншисин алайын!

XIII

*„Досты, басыңа ис түскенде сына“.
(Халық мақалы).*

Көл бойынан жапырылып ылашық,
Бийшаралар көширилди шың асып,
Пана тутып әтирапын Бағдаттың.
Қатар-қатар үйлер қонған сығасып,
Жауға оттай кегі артқан елинин,
Отырмастан бурынғыдай жууасып.
Кимде қылыш, кимде найза, кимде жай, —
Жигерленди төбесине туу асып.
Сол ауылдың ишиндеги бир үйден
Таң сәхәрде дауыс шықты жыласып.
„Ырыл-тырыл өтсе болар бес күним“ —
Деп айтылған нақылындай ескинің:

Хәли жеткен жалғыз сыйыр асыраса,
Биреулері сүгин ишер ешкениң.
Бул ушын да шүкирлик көп қудайға,—
Жау шаппаса зәлели жоқ хеш буның.
Өтемурат болған емес үмитли,
Елге аман келеди деп хеш кимни.
Үлкен улы майып болып табылса,
Аяз келди серпиіп таслап кеш түнин!

Куұандырды ғаррыны да, жасты да,
Арқыраған арғымақ бар астында,
Қарлығашы егил-тегил жылады,
Нәрестесин бауырына басты да,
Жабырласты, ата, ана, ағайын,
Сәпурадай қыз әкеси бас куда.
Аяз аты бірден бірге таралып,
Таңландырды душпанды да, досты да.
Жигит кетти бір күн тағы атланып,
Қарлығашты ағасына қосты да.

Ауыл қалды бір көргендей жыл қусын,
Туұысқанлар хайраң болды бул ушын,
Ал Аяз жүр көлден көлге шапқылап,
Бағып алып Дәуқараның жылқысын.
Ер жигиттің бір мақсети және бар,
Жүрген емес қара бастың құлқы ушын.
Сүйген қызы Сәпураны ойласа,
Түн жарпында бузар татлы уйқысын.
Не себелли шыңға шығып қарайды
Өткен-кеткен адамлардың түр-түсин?
Сапуұраны атастырған жасында,
Қыз бурыннан Мәкәрьяның қасында.
„Паромонды жол бойынан күтип ал“
Деген де бір тапсырма бар басында.

Айтып қойған түрін келер қонақтың.
Оған уксас жан көрмеді ұаслында.
Ара-тура барып қайтар қызларға,
Көбинесе болған менен усында.
Жалғыз ғана алып барар сыйлығы—
„Келип қалар, Мәкәрья жан қысынба“

* * *

Қуяс күлип, аспан-жерге нур төкти,
Сәўле шашып, жарқыратты жер көкти,
Жәйхүн дәрья сылдыр-сылдыр атылып,
Боз жорғадай секириўин үдетти.
Жер бетиниң қары кетип, доланып,
Бай тәбият ғәзийнесин дөретти.
Екпин самал қолтығынан қытықлап,
Талпындырды жапырақлы теректи.
Жалғыз атлы душпанынан пәрўайсыз,
Келатырған Аяз нағыз жүрекли.
Ұасыл топырақ жасыл гилем жамылды,
Дарақ бөртип көк моншақлар тағынды.
Жипек ҳаўа сағынғандай сыйпалап,
Бой балқытып, шымбырлатар жанынды,
Ушқыр қыял алғыр қустай шарықлап,
Жеткермейди желдей жүйрик сағымды.
Бәхәринде айра түскен ашықлар
Сүйген ярын бир көрмекке сағынды.
Сәпураның оң жағынан күн тууып—
Тап усындай сүйиклиси табылды.

Ұзлик леби шымбыр-шымбыр сезилип,
Қырғаўыллар таранады сүзилип.

Үйрек, газлар кәрұан тартып баратыр,
Көк моншақтай қатар-қатар дизилип.
Сыбызғы сес сынқылдаған ақ куұлар,
Қанат қағып қонар көлге сызылып,
Аяз жүзди сап қауаның теңизин,
Жупар сепкен көринислерге қызығып.
Гейде сонша сүйинеди жүреги,
Гей ұақытта көкиреги бузылып.

Адам көңили ҳәр нәрсени ойлаған,
Жан-жаныұар шадлық пенен ойнаған.
Көлбуғаның дүңкилдескен сестине
Бәрше куслар даұыс қосып сайраған.
Ел де қысқы уйқысынан оянып,
Енбек ушын белди беккем байлаған.
Шарұалары мал-ғарасын төллетип,
Дийқанлары жер жыргып, қос айдаған. X
Жана келген ашық жүзли арыұдын
Дийдарына ҳеш бир мақлуқ тоймаған.

Тау төсинде жалтырайды ақ булак,
Келеберди жигит атын шапқылап.
Олай-булай қадап өтер көзлерин,
Қорқынышлы душпанынан сақ бирәк.
Күндиз бәрки жалт-жулт етер басында,
Дөңгеленип күн астында жалтырап.
Желбирегип көйлекшенин шашағын,
Уйытқып келер жер жүйриги—көк қулак.
Бирде желип, гейде шауып жаныұар.
Селтең етсе, өршеленер қаттырақ.

Ағыларма ат туяғы қызбаса.
Жауға ердің көкиреги музласа,
Ертпейди жыллылығы бәхәрдің,

Ем болмайды кайғы дәрти сызласа.
Зәрре гана жеңиллетер жүрегін,
Ой-пикирин ашықлықтан қозғаса.
Құсқа дүнья кеңлігінен не пайда,
Еркін ушып, қанаттарын жазбаса,
Аузын ашқан әждәрхалар аңлып жүр,
Бір үлкен күш ордаларын бузбаса.

„Дийуаналар елин барып шарласын, —
Қала менен ауылдарын барласын“ —
Дегеннен соң, биліп қайтты жансызлар.
Гезіп жүріп Дәуқараның шаруасын.
Көкше бірден бес батырын жумсады,
Дауам етіп бұйрығының жалғасын:
„Аяз құлды тутып, тири әкелиң,
Ұеш бір құлда бұндай нәрсе болмасын.
Елді жыйнап ортасын да халықтың
Көзлеріне куйдыртама. . .“ —

Алып келген Көкшениң бұл пәрманың,
Қаракшылар қаңырап қалған арнаның
Иши менен аңлып жүріп мышықтай,
Шамалады қай жерлерге барғанын.
Қол шошайтып танып қалды сыртынан,
Жапар ерден тартып алған тарланын.
Усы бүгін сол Аяздың мойнына
Душпан қайттан илдирмекши қармағын.
Сай ишінде қылышлары селтеңлеп,
Жылысады пәти менен жорғаның.

Бұл бәледен бий хабар-ау Аязым,
Ауқалына көзім жетіп, аядым.
Жау қызылбас өширмекши дүньядан
Өтекеңнің қалған генже туяғын,

Адам жанын түршиктирер көргенде
Душпанлардың секил менен сыяғын.
Иши майлы, күлер олар мырсылдап,
Усы бүгін кисенлеўге аяғын,
Қайтты жигит жылқышыны аралап,
Былғаңлатып жалғыз қурық таяғын.

Аттан түсип, тусаў салды жүйрикке.
Көклесин деп жиберди де сүйрикке,
Жата кетти ер-тоқымын дастанып,
Шоғырланып құм үйилген бийикте.
Ойында жоқ аңлып жүрген душпаны,
Жас жигиттің бийғамлығы дейик пе!
Жас та болса, жаўызлығы душпанның
Көрип еди басларына тийип те.
Услап, көзге қуйдырғанда қорғасын,
Шийрин жаны қалай шыдар күйикке.

Мәртлик даңқы қара жерди қақ жарып,
Ел ишинде жаңғырмақта мақталып,
Сәпиұраны шақыртқызып қасына,
Ақшамында отырыспа аткарып,
Қыз-жигитлер қурып үлкен тамаша,
Көрген емес бир-биринен сақланып,
Түн жарпында шықты жигит шәхәрден,
Қурбы менен қурдасларын жағқарып,
Шаршап хәзир көзи илинип баратыр,
Қайдан билсин жаў турғанын оқталып.

Қара қуслар сарқып өтті өлик деп,
Жүрген жаўлар қасқырларға еликлеп,
Тәрбаяқлап шығып құмның басына,
Жатқан жанды шырмап алды келип тек.
Сол уақытта Аяз шоршып оянып,

Биреуіне жудырықты беріп кеп,—
Өрре турса, аяқлары байлаулы,
Келип қалған душпанында шерик көп,
Қайтып барып, жау азабын көргеннен,
Қайыл еди кете ғойса өлип тек.
Тап болыпты жууғалықтың зорына,
Шырматылған жаздырмастай торына,
Енди буны көріу қайда дүньяда,
Ата менен анасына, ярына,
Жылағанда, кимлер ортақ болады,
Ер жигиттің қайғы менен зарына.
Ат үстине кесе артып өликтей,
Дырды сермеп бас хәм аяқларына,
„Батыр“, „құл“—деп ермек етіп мазақлап,
Оқтай тийди намысына, арына.

Өзлерине бахыт санап бул исти,
Оқ жыландай ысқырысып күлисти.
Қырдан кийик тутып алған мергендей,
Жалақласып, қоқаң-қоқаң жүристи.
Талай жанның қанын төккен гәззаплар,
Рейимсиз азаплауға киристи.
„Тири келгир“—деген буйрық болмаса,
Урар еди жалақлатып қылышты.
Жау қолына бенде болған жас жигит,
Сыр билдирмей өлиу ушын тырысгы.

От куйыны жүрегінде борады,
Жас жолаушы жар басынан қарады:
Бес адамның бир адамға хийлесин
Бастан-аяқ көреді де турады.
Шыдатпастан адамшылық намысы,
Соған қарай аттың басын бурады,
Жолаушымыз мегземейди өзгеге,—

Айбатлырақ аты менен жарағы,
Узак мәнзил қыялардан жол шегип,
Келди әне орыстың зор қыраны.

Ескен желдей жетип барды гүрилдеп,
— Мүмкин болса, жол силтеңіз бириң, — деп,
Әдеплилік, икрамлылық көрсетип,
Жууап күтип тұрып еді күлимлөп.
Алды менен тутқын жигит тил қатты:
— Паромонға уқсамай ма түриң? — деп.
Аң-таң болып: „ауа“ деген сөзден соң,
Ким екенін айтып берди биримлеп.
Жолаушының толқынланды жүрегі,
Бир кууанып, бир қыйналып, дирилдеп.

Биреу айтты:—Қашып кеткен кулым,— деп,
Тутқын айтты:—Шыққан емес пулын— деп, —
Сизлер менен бир шайкасып өлмедим,
Ғәпилетте шырматылды колым— деп.
Қонақ айтты:—Жаңа келген адамман,
Билмей турман елиңиздің сырын көп.
Мәрт болсаңыз аяқ қолын жаздырып,
Жекме-жекке кәне қарсы тұрың— деп,
Душпан бұған қылышларын көтерди:
— Қымбат емес өзиңнің де қуның— деп

Яр хабары жолаушыны мәс қылды,
Жалынлатып күш-жигерин тастырды.
Намысланып қабағынан қар жауып,
Бел байлады қуғқарыуға жас қулды,
Қынабынан жарқылдатып қылышын,
Душпанларды албыратып, састырды.
Ерегиссе, қоян кууған бүркіттей,

Бирим бирим жайратажак қасқырды.
Хешбир хәйле-пәйлесине каратпай,
Жас жигиттиң аяқ-қолын жаздырды!

Жақсылық—дүр, сақланады кир жуқпай,
Жаманлық—кир, басқа түскен қырсықтай.
Бетлерине салық болар жаманның,
Маңнайдағы бадырайған тыртықтай.
Күш тәғдири бирден бирге өзгерип,
Ауып кетти зырылдаған уршықтай.
Аяқларын қыя басса душпанлар,
Еки батыр шертилип тур мылтықтай.
Жаңа ғана ысқырысқан жыланлар,
Шүйик болды қус талаған шымшықтай.

Жарақ кетти, күш те кетти душпаннан,
Артық емес қапты тескен тышқаннан.
Әждәрхадай аұзын ашқан әжелди
Жеңип шығып, Аяз қалды оспаннан.
Қапалықтың қара булты серпилди,
Бир уллы күш жетискендей аспаннан.
Досты ушын жанын қыйған жанларды
Еситкенбиз талай мийрас дәстаннан.
Аяз енди өмирине миңнетдар,
Не аяйды бундай батыр дөс жаннан.

Жаздырылып жаұызлықтың қармағы,
Быж-тыж болды қапалықтың салмағы,
Сәтли болсын сапар шеккен жигиттиң
Нийетленген шәхәрине бармағы.
Еки суңқар емиренип табысты,
Орынлансын жүреклердің әрманы!
Шаршамастан шарықласын бийикке,
Қыялымның айға шапқан тарланы.

Тәриплерин тағы даўам әйдеин,
Қоллай ғойса шайыршылық әруағы.

XIV

*„Төрт аяқлы хайуаннан гөре, еки аяқлы
хайуаннаң қудай сақласын“
(Халық мақалы).*

Түлкиннің иситүлкидей,
Қасқырдың иси қасқырдай.
Басқаларға күлкидей,
Өзлерине жақсыдай.

Адамның иси адамдай,
Бир-биринен жақсырақ.
Қанхорлар жүрер қарамдай,
Уәдесин бузар қансырап.

Көкше келди кешқурын,
Қырық жигит бар қасында,
Көрмеген жер хеш бурын,
Төбешиктің басында.

Селкилдескен жау-жарақ,
Нешше түрин асыңған
Мудире менен шынықап,
Қалдырмаған қасынан.

Адамлықтан жат бәри,
Қылғалары сапырық.
Кисенде жүр атлары,
Егинлерди жапырып.

Сойып, сойып таслатқан,
Дийханлардың малларын,
Биразларды ақсатқан,
Қырып-жойып жанларын.

Куұырдақлар тасылған,
Гирес-гирес табаклар,
Он бес қазан асылған,
Ағыл-тегил тамақ бар.

Жыйнап жап-жас арыұды,
Зорлап шарап қуйғызған,
Болғанлықтан қарыұлы,
Намысына сыйғызған.

Адам қарар түри жоқ,
Секеклеген есерлер.
Қан төкпеген күни жоқ,
Ылғый гелле кесерлер.

Биреулер бар ишинде,
Бети тилким, бой арық,
Бала көрсе түсинде,
Шоршығандай оянып.

Айтар шерин тарқатып,
Салған талай ойқанын.
Балаларды зарлатып,
Аналарын сойғанын.

— Неге керек жан ашыұ,
Тилким-тилким кескенмен.
Бизлер ушын қан шашыұ.
Аңсат шарап ишкеннен, —

Деп айтысар қырсықты,
Күлкілерн ызғар дым.
Тулабойы түршикти,
Шарап куйған қызлардың.

Булар отыр не күтип,
Тауып тағы бәлени?
Буйрық берген бекитип,
Шәррик батыр келеди.

— Жансыз айтты жақында,
Қорғанынан тысқары,
Сайран етип бағында
Қонар шәхәр қызлары.

Менсинбестей ис қылды,
Он жигит ерт қасына,
Салып қайтың мүшкілди
Мәкәрьяның басына!

Дәуқараның сол қызын,
Ертип әкел көндирип.
Асауланса, жұлдызын
Қайта бериң сөндирип!

Түнде барыу қолай дым,
Он жигитке бас болып,—
Деген буйрық худайдың
Пәрманындай тас болып.

Кеткен Шәррик палуаны,
Болып өзи қумарлы.
Көп кешигип қалғаны,
Асықтырды буларды.

Шарап ишип, лап урып,
Қурып атыр кеңести,
Жолбарыслар ақырып,
Ызыңлаған жел ести.

Бирден танып көрипти,
Сакшылар да сақ бирақ.
Келди жалғыз көликли,
Алақуыын шапқылап.

Хәмме көрди қоршаған,
Шәррик палұан ашыұлы.
Көп қысынып шаршаған,
Айтты бирден қашыұды:

— Қалды бүгин қапылып,
Иркилмейик кетемиз,
Әскер келсе ағылып,
Бизлер азлық етемиз!..

— Қыз қайда, айт гәпинди,
Қаштың ба сен қарамай?—
Деп Көкше хан дәпинди,
Жигитлерин сорамай.

— Бираз ұақыт адасып,
Зорға таптық кешигип,
Бир бәлеге шатасып,
Келдим жаман өшигип.

Онбес жигит, онбес қыз,
Отғырыспа қурыпты,
Барлығы да жарақсыз,
Бара салдық қурықты.

Бизлер бирак мäs едик,
Бола қалды булағай.
Ерегистим бäs етип,
Ерлик еттим куламай.

X Душпанларға қарасам,
Балта, кетпен— жарағы,
Батырлығы орасан,
Қырғын салып барады.

Жолдасларым тутылып:
Набыт болды табанда.
Қашпақ болдым қуғылып,
Кәуип туұды маған да.

Арқасында куұаттын,
Жаздырмадым жыйрығын,
Бир нешшесин қулаттым,
Орынланды буйрығың!

Танып алдым түсинен,
Қызларының ханы бар.
Мыналардың ишинен
Мәкәрьянды танып ал!—

Деди Шәррик күлимлеп,
Аттан тиклеп геүдесин,
Ылақтырды биримлеп,
Үш-төрт қыздың геллесин.

— Азаматым жарайсаң,—
Ләшкеримниң батыры!
Салып келдиң ылайсаң,
Жақсы болған ақыры.

Ашый берсин жүреги,
Жалғыз қыздан айрылып,
Писент етпей жүр еди,
Қалды хәким майырылып.

Минип бедеу атларға,
Тепкилетіу—кумарым,
Жалатарман отларға
Шәхәр менен мунарын!—

Деди Көкше ғарқылдап,
Өз исине мақтанып.
Жарақлары жарқылдап,
Жүрип кетти атланып.

Кеткен тоғыз батыры,
Садаканың малындай,
Сулап қалды ақыры,
Тилине де алынбай.

Мухаббаты энекей,
Қыз айттырған батырдың.
Жайпап өтип жөнекей,
Ел қорлауға батыл дым.

Қара көзлер сүзилген,
Ынтық болып хәр ашық,
Қызыл гүлдер үзилген,
Қасқыр қоллар жармасып,—

Сулыұлардың геллесин,
Таслап кетти далаға.
Қарға—кузғын көрмесин,
Мен тапсырдым аллаға.

Бурымлар тур шубалып,
Қорқынышлы жыландай,
Гөззал түслер кууарып,
Әрман ушты думандай.

Кыз султаны өлди ме,
Себеплерин қарайық.
Ашық яры келди ме,
Көңил айтып барайық!

Ақырзаман бірақ дым,
Көрсө ярдың куу басын.
Елге келген қонақтың,
Жанына қатер туумасын!

XV

„Орыс князлары қыпшақ қызларына үй-ленетұғын еді“ (Тарих бетлерінен).

Ана отыр кабарып,
Түси солған ап-арық,
Қорқыныштың оқлары,
Бауырына қадалып.

„Ананың көңли балада,
Баланың көңли далада“,
Перзенти кетсе белгисиз,
Жыламай ана қалама.

Жырақ жолдан сыр күтпей,
Ғалма-ғал айтып үркітпей,
Ғайып болды жулдызы
Бултка сиңген бүркіттей.

„Келер уақыт узады“—
Деп ана бәрха ызалы.
Әлбетте буган не ғайбыл,
Жолының сондай узағы.

Сағыныш өрти тасады,
Жүректен жалын шашады,
Лаплаган қайғы дебдиұин,
Көз жаңбыр менен басады.

Жолына күнде қарайды,
Жолаушы өтсе сорайды.
Уұайым менен өткерди
Хәр бир күнди, хәр айды.

Сақлайды мудам есинде,
Уйқыға жатса, түсинде,
Кирпик қақпай шығады,
Гей бир түннің ишинде.

— Ай оңынан туұып па?
Келер ме баұырым жуұықта?
Қалай жаны шыдайды,
Ыссы менен суұыққа!...

— Иләж жоқ кудай қарғаса,
Күш-куұаты талмаса,
Келип қалар баұырым,
Жаұ қолында қалмаса...

Айтарының бири—сол,
Сөзлериниң түри сол.
Людмила менен ананың
Жырлайтуғын жыры сол.

Өткерип солай Ұақытты,
Айралық дәрти ақ уртты.
Дегбірден сасып жүргенде,
Бир күни княз шақыртты:

— Ат себилтип көликли,
Узактан елши келипти,
Ойланып „черный клубок“,
Қудалыққа көнипти.

Қайда сизиң балаңыз?
Араға елши саламыз.
Журт жаңартып, қатнасып,
Жақын болар арамыз,—

Деди княз ашылып,
Жууабын күтті асыгып.
Тил қатты ана бийшара
Өксиги зорға басылып.

Айтып берди кеткенин,
Бир неше ай өткенин.
Тәрийпледи тағы да
Пикириниң жеткенин:

— Узап кетти арасы,
Жазылмай жүрек жарасы,
Еле оған бармаса,
Қурыдым деймен шамасы!

Жибердим неге сорыма,
Түскен ғой, жаудың торына...
Дегенде бөлип сөзлерин,
— Жаманлыққа жорыма!

Дәлил жоқ жанып күймеге,
Қайғырып қабак үймеге.
Әжелли бенде өледі,
Шықпастан жатып үйде де.

Ғаулықпа, ана ғаулықпа,
Өспесин жаслар қамлықта.
Перзентин ғеш ким сақламас
Салып қойып сандыққа.

Жигитлик оты жел берип,
Сайран етсин ел көріп,
Жүргенликке не жетер
Жаслығында үлгерип.

Кеткен шығар жол асып,
Болған шығар алжасық.
Қосылар мүмкин балаңа
Ынтық болған сол ашық.—

Деп тәселле берипти,
Адам еді көрікли,—
Княздің айтқан сөзлери
Ананың бауырын еритти.

Х Кәткуда еді озалдан,
Қыпшақтан сайлап қыз алған.
Жәмийла сөзин жөплек тур,
Қапталыңда буралған.

Тағы да княз ойланып:
— Қапаланбаң қыйналып,
Жиберейин он батыр,
Тауып қайтсын айналып.—

Деди жүзи күлимлеп,
Қорықса да әуел дiрилдеп,
Ананың көңли жай болды:
— Даналық ақыл буның!—деп.

Толықтырды кемисти,
Ақылы—арқау, ерисли.
Ел ағасы айтқан соң
Қуғаньп хәмме күлисти.

Елшиден арнап хат берди,
Қосаққа байлап ат берди,
Хасылдан—тартыу-сыйлығын,
Ат белине бөктерди.

Сазланып жарақ-қарыу да,
Жыйналды ерлер барыуға,
Өз пикирин билдирди
Людмиладай арыу да:

— Рахмет бәрше ағайын,
Өзим бирге барайын,
Ағаны излеп табыуға
Келтирсин қудай орайын!

Турмаспан бунда арқайын,
Болажак исти байқайын,
Сағынған достым Мәкәрья,
Ел-журтын көрип қайтайын,—

Гәпине дослар ойланып,
Пәтиә берди жыйналып,
Ана да қайыл болыпты
Турса да әуел қыйналып.

Токпақтай шашын түйинди,
Ер кийимин кийинди.
Бабасы батыр орыстың
Әрұағына сыйынды.

Жылқыдан таңлап ат алып
Жүрип кетти пәт алып,
Изінде жалғыз анасы,
Қарап қалды қадалып.

Түсликке бети карады,
Бойында қурал-жарағы,
Үш елши, бир қыз, он батыр,
Сапар шегип барады.

Қыялым дәрхал канат қақ,
Жулдыздан бурын зуұлап ақ.
Елиңе барып хызмет ет,
Узақтан мийман кележақ.

XVI

„Бир жола Мәкәрьяның излеп келген ашығы ұйықлап жатыр екен. Узақтан бир гурсилдеген сес пайда болыпты. Бул тегин зууилди емес деп, халықтың зарреси ушып қорқыпты“ (Сейфулғабит Мажитовтың кітабынан)

Заманлас дослар, еске бир алып қараңдар,
Тыңланса сөзим, жырлауға мениң шамам бар.
Толқыған теңиз, ысырапыл дауыл есирип,
„Қарағай басын шортанлар шалған заманлар“.

Тутасып жерлер шәхәрлер менен мунардан,
„Токпақтан минген мышықлар шығып Бухардан,

Толыскан шақта, әждәрха жутып ақырын,
Талай бир сапар уайранын халықтың шығарған.“

Деген де сөз бар, айтылып келген бурыннан,
Ақшыйтып тисин, хайуанлар келип урынған,
Жамылған қумды қалалар жатыр гууасы,
Әждәрха түсли жаулардан еллер қырылған.

Жағасын услап, тәсийин қалар барғанлар:
Бухарға шенли отыз мың жерде қорған бар.
Дийуалын түртсең, сығасқан инсан сүйеги—
Әждәрха жалмап, қақсатып қанын сорғанлар.

Туяғы аттың унтапты ашты-арықты,
Урыс хәм ашлық қамалап, беллер талықты.
Орыслар келип, ағалық бийлик еткенше,
Дәрьясы қанның шайпалтты бәрше халықты.

Әдире қалып, қаран да қалып Қырымда,
Турақсыз тәғдир қаңбақтай қууған шынында,
Ераннан баслап, Қытайға шенли жайлаған—
Қаракең деген уллы ел скең бурында.

Батыр да болған, батыл да болған көп болып,
Жылғадай тарап, бултлардай көшкен топ болып,
„Ишинде оттың тутанбай қалған пахтадай“
Қалыпты урпақ, кетипти көби жоқ болып,

Халқымның сөзи: „Әждәрха жутқан азайып“—
Бир жағы шынлық, ертек те болса жазайық.
Өз көзи менен көрипти мениң батырым
Тоқтайын соған, кетпесин сөзим узайып.

Жас мийман бир күн шәхәрге жетип барады,
Көркине оның таңланып журтлар қарады.
Гезлескен жанның көзиниң отын алмақта,
Астында тулпар, жалтылдап қарыў-жарағы.

Жарасып жүзге қаралтым мурты тап берген,
Шашлары буйра, бетлери аппақ дәптерден.
Дөңгелек көз алмастай өгкир, арыслан,
Сымбаты бөлек, екени мәлим жағ елден.

Қадаған қорған, кириўге ерикти бермеди,
Келдиң деп, қайдан, дәрұзабаңлар тергеди,
Узақтан шаршап, сегбирлер тартып жеткенде,
Өрманда болған ашықтың жүзин көрмеди.

Шәхәрден тыста мийұалы бағқа барады,
Сейислеп атын, Аяздың өзи қарады.
Пинҳаны бағда сайранлап мийман жатса да,
Паромон аты Қараман болып тарады.

Жасынан адам, соныңдай даңққа ериссе,
Сырттағы жанлар бахыт деп ойлар көриссе,
Келгеннен бери, көргени оның булағай,
Атанды талай „аспаннан түскен периште“.

Тусында таўдың шүңгилли, сайлы жырадан,
Толықсып Жәйхун, бийиктен суўлар кулаған.
Қалдырмай жайпап „Монтықлы“ деген аўылды,
Бесиклер ығып, адамлар шуўлап жылаған.

Шабысып атлар, ҳәр жақтан келди аламан, —
Жыйналды халық аўыллар менен қаладан.
Жығылған суўды, байлаўға мурса берместен,
Әждәрха турды ысқырып көпке қараған.

Гууилдеп дауыл, агылды жаңбыр, булт қаплап,
Тау менен жерди қараңғы басты қундақлап.
Жантасқан жанды дем менен тартып жутпақта,
Әпшері жаман, шаншылған көкке бултақлап.

Атылды суу да, тауланып тартып жыландай,
Серпилди журтлар, ҳеш ким де қарсы туралмай,
Шууласып ҳәмме дегбирден сасып жүргенде,
Қос атлы шықты, аспаннан түскен қырандай.

Ойнатып атын, қадады Аяз найзаны,
БәлаMAT жайсаң, полатты ғырш-ғырш шайнады,
Шынғырып қатты, жутыуға мейил бергенде,
Екинші ердің тулпары көкте ойнады.

Үстінде полат, алтынлы сауыт жалтылдап,
Қолында найза, жәухәрли қылыш жарқылдап,
Қуындай уйтқып, ақырып айбат шеккенде,
Зәрреси ушын, әждәрха турды қалтылдап.

— Нешше мың жыллар қастыңды тиктин адамға.
Үңгирде тыныш жатпадың неге одан да?!
Инсанды қорлап, дәураның өтті басыннан,
Адамлар теңлик бермейди енди харамға!—

Деди де бастан секиртти атын, ағыла,
Әждәрха туулап, күшлерин жыйнап тағы да,
Екеуин бирден жутпақшы болып турғанда,
Орыстың кескир, жәухәри соқты жағына.

Жағасын услап, таңланды ҳәмме қарасып,
Тайғақлар қорқып, кетип те қалған тарасып,
Әждәрха қулап, пәллемдик атып ушқан сон,
Жыйналды халық, қууаныш пенен жыласып:

— Шығайық тезден, жыққынлар менеп дегишке,
— Халыққа қамхор, батырлар жетти жеңіске!
Биринши жигит шығаннан шыққан ер екен,
— Екинши жигит—аспаннан түскен дериште!—

Тең таппай халық, кәрамат күшке усатты,
Ашылып қуяс, дауыл да күшин босатты.
Қолларын былғап, батырлар журтты шақырып,
Екеуі бірден шоққыға шығып тас атты.

Тасларын таудың уныратты жерге қопарып,
Жабылып хәмме жыққынға урды апарып.
Сол күни кеште байланып суудың сағасы,
Ғалаба халықтың басынан кетти қапалық.

Пәтия берип, Аязды қартлар шақырды:
— Ким еди мынау—айбаты таудай ақыллы?—
Деп сорап еди, жабылып халық шуұласты,
Алғысқа бөлеп белгисиз мынау батырды.

— Билгиниз келсе, батырдың аты Қараман.
Хәзирше меннен аржағын гәптин сорамаң,—
Деген соң Аяз, есинде қалып халықтың,
Паромон аты, Қараман болып тараған.

Ауылға тегис, қалаға тегис тарады,
Көкшеге жетип, жүрегін қатты жарады,
Дәуқара бір күн шақыртып алып Аязды:
— Сол батыр қайда, әкел?—деп одан сорады.

— Қайтесиз оны, зейнимди мениң қайтармаң,
Алдағы бір күн рети келсе, айтармаң,—
Дегеннен кейін, тоқтады ұәжге Дәуқара:
— Айтпасаң айтпа, ақыры өзим байқарман.

Жақында бирақ, көремиз үлкен шайқасты,
Қырғын да болар топалаң менен айқаслы,
Егер де сонда, тайсалып сауаш жүргизсек,
Қырылар халық, өликке толар жай асты.

Көермиз сонда, кууаныш болар, я жылау,
Қорғанды баққан батырлар ушын, зор сынау,
Келип те қалды қыямет күни жақынлап,
Душпанға шыннан көрсетпей қалсақ қарсы дау.

Хешким де алдан болжамас истиң ақырын,
Жаулар да күшли, әждарға болған ақырып,
Олардың сусты хөктелеу болса бизлерден,
Тууылған елдің шығармай қоймас тақырын.

Тайғақлық етсек, кең дүнья бизге тар болар,
Женилип қалсақ, өлим де болар, ар болар.
Өзиндей ердің, гүлдердей көркем арыудың,
Денеси сулап, көзлерин шуқыр қарғалар.

Қорғанлы ел көп, дәрұаза жабық, илик тур,
Жау шапса бирин, екінши оған күлип тур.
Бүгиннен баслап, сәркәрда болдың нөкерге,
Қолыңнан келсе, қаланың бәрин бириктир!

Таярлық жетти, аямаң залым Көкшени,
Қаңғырып келип, көрмеді бизди шөп шенли,
Бассынған жаудың басына жетсин қылығы,
Булағай салмай көтерсин тезде өкшени!—

Деди де хәким Аязға берип буйырықты,
Көзинше халықтың, сауғалар тартты сыйлықлы,
Ұдесин берип, асынып жарак, кийинип,
Атланды Аяз қағлатып желдей жүйрикти.

Жас мийман кайда, алайык көңлин шамалы,
Талпынған жүрек таўлардай қайғы жамады.
Куястай көркин қара булт етип түнерткен—
Найзадай шаншып Мәкәрья өлген хабары.

XVII

Түйинин гәптиң баслайын дослар басынан,
Жаршылар көпғой хабарды шөптей тасыған.
Жас қонақ жалғыз, гүжимли қауыз жанында,
Бир топар адам гәплесип өтті қасынан.

Аяз да кетип, үш күннен бери келмеді,
Еситкен шығар ғалауыт гәпти елдеги,
Жел болып тарап, жайылып кетти бир күнде,
Хан Көкше келип, қызлардың жаўдан өлгени,

Сорасса байқап, хәммениң гәпи бир шықты,
Жаманлық сөзге таўлады бәри уршықты.
Дийўана келип, басынан аяқ баянлап,
Куйқасы жуўлап, қыйналып мийман түршікті.

Геўдегә сыймай, ышқыңды ердің жас жаны,
Көңилли сапар, қайғының сазын баслады.
Муҳаббет, үмит өргенип күлге айналып,
Ларс етип жерге түскендей болды аспаны.

Куястай көрки түнерди бирден қазандай,
Турыппан еле сүүретин толық жазалмай.
Кешеги жәннет булбилли, гүлли әрам бағ,
Көринди бүгин өликке толған мазардай.

Биреуи кетсе, биреуи келген ағындай,
Туўлайды қыял бирине-бири бағынбай:

„Айралык оты бүликті салды басыма,
Өртенип жүрек лаулаған қызыл жалындай.

Жазықсыз жанға жумсайды қалай қарыуды,
Мақтанса күшке, хайуанлар одан қарыулы.
Ағызып қанын, көз қыйып қалай өлтирген,
Кептердей жууас, гүлдердей көркем арыуды!

Силтенген қылыш, адамлық еске алынбай,
Бар еді көркі ғыжлаған қызыл жалындай
Турғанда шығар мөп-мөлдир көзи жаўдырап,
Ашығын ойлап, жаўына ҳеш бир жалынбай...“ —

Елеслеп ойда гөззалдың нәзик келбети,
Көзлери тынып, гүп-гүңирт тартты жер бети,
Аяулы жаның келмеске кетти дегендей,
Дарақлар турды басларын шайқап, тербетип.

Дирилдеп дене оқ тийген құстай ес кетти,
Қайғының булты турғандай қаплап жер-көкті.
Анасы өлип далада қалған жетімдей,
Жападан жалғыз, көзлерден буршақ жас төкті.

Гүрсинип гейде сам-сазы шығып турады,
Түтинли өрттиң табылмай басқа қуралы,
Суп-сулуы тулға аяныш гүйге айналып,
Сериппекте суын жанардан аққан булағы.

Болса да ердің айбаты бийик асқардай,
Ашынды жүрек, қыздырып темир басқандай.
Мухабет оты—күшлирек екен қылыштан,
Делбеси шықты жаралы болған арысландай.

Хуушынан танып, тикледи қайта санасын,
Есине түсти ел-халқы менен анасы.
Людмила жаны „қайт елге аға“—дегендей,
Ойлардан тууған пикирлер кетти таласып.

Қышқырып қатты „соншама қайғы жейсең“—деп,
Қырғауыллар жүр, жоңышқа шөпшеп, гүйсеңдеп,
Ойланлы жигит „сәўгиниң тауып денесин,
Душпанға барып, бүркіттей болып тийсем“—деп.

Көтерди бойын, өксиги кем-кем басылып,
— Унтарман жауды, болмасын бирақ хәсилик!—
Жайына барып, асынып қарыұ-жарағын,
Адымлап кетти атына қарай асығып.

— Қәдірли мийман, көзиңнен жасың ағылды,
Елинди ойла, бийшара ана сағынды.
Алдыңда қәтер алартып көзин күтип тур,
Керексең елге, өзиңнің ойла жаныңды!

XVIII

*„Ашықлар ағлайур ләйлу-нәҳари,
Қара көзди, қәдди балдын айрылса“
Әжинияз.*

Айтылған ақыл қонбайды дейди, ашыққа,
Ылажы нешик, болмаса егер жол қутлы.
Адамға келсе, мусийбет—қайғы қашық па,
Ақ урған зары көңилимди мениң толқытты.

Сәўгиси ушын шегеди хәсирет хәр ашық,
Көз жасын төкпек—жүректе оттың белгиси.
Жаслықта сүймек—бәхәрги гүлдей жарасық,
Сокса да сәўир, тайсалмай өрлеу—ер исн.

Нәқуста жанлар көрмейди бундай сауданы,
Ақылдың қабын ақтарса пулдан мысы жоқ.
Қай уақта көрсем, ерлердің басы ғауғалы,
Бос қалта менен кисепурдың да иси жоқ.

Сандалып қоркак излемес бақыт, азаптан,
Құрсағы тойса, сатып та кетер намысты.
Қырандай сарқып келсе де мийман узақтан,
Бир адам ушын, мың адам менен танысты.

Жүрсе де аұлақ келгеннен бери журтынан,
Жулдыздай гейде жарқылдап шығар ҳәрдайым.
Қарасып жанлар, гәп етип турса сыртынан,
Көркине қызып, сулыұлар қағар таңлайын.

Саз етип шертер, әждәрха менен айкасып,
Таулардың тасын қоларып атқан жайсаңды.
Өтеди гейде жаяұлап адым жай басып,
Болса да ынтық, сустынан қызлар тайсалды.

Тәғдир бирақ, аяныш болып ақыры,
Ишине түсип ордалы, уұлы жыланның,
Көп жаулар қоршап алдыма жайсаң батырды,
Не болды ҳалы орыстан келген қыранның?

Қарасты қырдан бир топар адам жыйналып,
Ерлери аұған жайдақ ат шаұып жүрипти.
Көргенлер турды жағасын услап, қыйналып,
Кеткен бе таслап, үстине минген жигигти?!

Жалында аттың шашылған канның изи бар,
— Тегинбе оның ийесиз шаұып келиуи?
— Сақлайгөр қудай,— көргеннің көңли бузылар,
Шоршытты журтты батырдың жаұдан өлиуи.

— Жаксылык истиц нышаны емес бул бирақ!—
Жорыды ҳәр ким билгенин айтып шууласын.
Ылағып шауып, айтөбөл қасқа қулдырап,
Жууытпай жанды, ойнақлап кетти қыр асып.

Аяз да келди, тулпары көкке атылған,
(Танып та қалды көргенлер оны ҳәрдайым).
— Өзим ғой жауды сары жай менен жатырған...—
Деп журтқа толық айтты ол барлық жағдайын.

Тууылған екен ылайық болып ерине,
Ҳайуан да болса, айтөбел қасқа ақыллы.
Оқыранып кирип күндеги турған жерине,
Кетпеди таслап, жемине толы ақырды.

Ерлери ауып, ийесиз келген сол атты,
Қайғырып турса көзлери шалған халайық,
Елден де ерек жаңбырдай жасын боратты,
Буралған сулыу ким екен, нәзер салайық?

Өмирдиң жиби— биғине-бири жалғасық,
Адамға шерик:— қууанбақ, күлмек, тарықпақ.
Өлтирген жаулар басқа бир қызды алжасып,
Мәкәрья тири, көриңлер дослар анықлап!

Жетискен мунда ақкудай ушып журтынан,
Келгеннен бери дабылы шыққан арысланды.
Билдирмей журтқа сезип те жүрип сыртынан,
Көрсем деп бүгин, пайытын тауып атланды.

Аяздан толық, анығын кеше еситкен,
„Ашықтың көнли— ғыжлаған қызыл шок“ дейди.
Гүл менен тикен— қууаныш-қайғы өсип тең,
Тулпарын көрип, жүрекке қайта оқ тийди.

Сәукеле кийип, гәүхардан шытак тағынып,
Кәлемпир, әтир жупарын шашып аңқыған.
Бас шайы турып, пәс шайы жаулық жамылып,
Сыр ашпас ушын, дийдарын бурды халқынан.

Геүдесин жапқан қап-қара булттай бурымы,
Желпинип желге ойнайды шапшып, толқынлап.
Кийинген жасыл, ұинжиге толы тулымы,
Айнадай көзден атылды жасы солқылдап.

„Жетипти ушып, интизар болған жел қусым“, —
Деп келип еди көкирек тасып аспандай.
Көргенде аттап шашылған қанның белгисин,
Күндиздей көрки кубарды геүгим басқандай.

— Қайсы жау алды сүйикли ердің жас жанын?
Излейик бирге, қалдырған жерди тапсашы!
Жаныұар сөйле, денесин қайда тасладың,
Қалды ма жайрап бағынған жүрек патшасы?!

Муҳаббет онда, гирбеңсиз ҳадал жан еди,
Сол ушын келди, елинде мендей қыз жоқ па.
Ықбалым ушын ағарған жақты таң еди,
Ким ушын түскен гүбелек болып бул шоққа!

Нийетлеп едим көрсем деп ықбал-бақтымнан,
Қанатым мениң сынды ма мудий қайрылып?!
Мәртебем артық Сулайман минген тахтынан, —
Деп жүрген басым, қалдым ба күннен айрылып.

Берместен пурсат, сағынып жүрек күседі,
Бар болса жаны, өмирлик сүйген ярыман.
Узақтан келип, басыма қонған қус еди,
Зым-зия кетсе, кешейин мен де жанымнан!—

Деди де алды киседен ашпақ қағазды,
Қашса да түри, алмадай бетн жалтылдап,
Қыялға шөмип, атаға арнап хат жазды,
Көзлерин сүзип, маңлайы айдай жарқылдап.

„Жаным ата, әжел келди қозына,
Разы бол тәрбиялаған, дузыңа!
Биреулерди жалғзынан айырып,
Тири жүриу—өмир болмас қызыңа:

Сөзим емес айгып турған табалап,
Қайғы оты туншықтырды камалап.
Бир мен емес—ата-баба дәстүри,
Нашар басым болмас үйге шаңарақ.

Дәулетинде шад өткердим бес күнди,
Соңғы өмирим болды бирақ кескинли,
Өзин едиң сүйгениме қоспаған,
Өзим өлдим, айыплама ҳеш кимди!“—

Деди де гөззал, тәриплеп сөздиң жалғасын,
Қағазға тамды куралай көздиң жаслары.
Қай жақта Аяз, есимнен шығып қалмасын,
Шешилмек содан бир талай гәптиң астары.

* * *

Басқа түсип ауыр истиң салмағы,
Кетип достан үш күн хабар алмады.
Қорғанлардан қорғанларға ат шапты,
Ләшкерлердиң сәркардасы болғалы.

Дослар жәмлеп, талай исти питкерди,
Жеңиллетип мойындағы жүклерди.

Кырык қыз, Думан, Жамбас қала жеринен,
Арадағы хәмиреликті тикледі.

Булдыр-булдыр узақ қалды қорғаны,
Баратырған ат, ешекли, арбалы,
Жолаушылар ынтық пенен қарайды,
Аяз батыр ағытқанда жорғаны.

Арғымағы талпынбақта кептердей,
Басын шулғып алдына жан өткермей.
Қамшы басса кететуғын түри бар,
Қатарласып ушқан қусқа жеткермей.

Қызған сайын желдей уйтқып барады,
Жалт-жулт етип бойындағы жарағы,
Бир нәрсени мәрттің көзи шалды да,
Кәпелимде сам-саз болып қарады.

Мағлум болды анық душпан екени,
Қапталында көринбейди нөкери.
Көзин қадап жалғыз атлы кисиге,
Жүрегинен кекли жалын төгеді.

Не болса да көкиректе жара тур,
Астан-гестен шаң көтерип ала қыр,
Не себепли Паромонның тулпары,
Жау астында секелеклеп баратыр?!

Ашыу қысып, көкирекке сыймады,
Дос тәғдири шийрин жанын қыйнады.
Өзлигинен ат береме душпанға,
Қәуип астында елеследі дийдары.

Жау сескенип жолбарысты көргендей,
Сыр берместен жүре берди егленбей.
Душпан бирден гезегенде садағын,
Кәхәрленип, көзи кетти жер көрмей.

Жаудың оғы қаңғып кетти дарымай,
Турды әуел ким екенін танымай,
Ок атқанда нәзер салып қараса,
Көкше ханның жалпылдағы—Сарыбай.

Өз елинде айтысады хәр адам:
„Қандар болып қашып шығып шаруадан,
Қара бастың ғамы ушын ел шауып,
„Қум қапқыр“ деп ели-журты қарғаған.“

— Қалайынша тап болды бул қарамы!—
Деп колына сары садақ алады.
Узенгиге ширенип бир тартқанда,
Ок гүрилдеп, жау жүрегін жалады.

Тағы атты, жоғалтты ол ерикти,
Қулағанда ат жаныуар желикти,
Үзенгиден аяқ шықпай салақлап,
Сәдде менен ылақтырды өликти.

Тулпар кетти кейін шауып асыға,
Жигит келди өлген жаудың қасына,
Көкше ханға тутқын болып жүргенде,
Талай қамшы урған еди басына.

„Неше жанды шырқыратқан сум болып,
Мине мынау жатырғаны гүм болып,
Дүнья ушын қан ағызған геззаптың,
Калды бүгін көзлерине кум толып.

Харамының қалайынша келгени?
Достым мениң жаў жақынлар ермеді!“ —
Деп ойланып, жумбақ болды Аязға,
Дос мийманның атты қолдан бергени.

Туў сыртынан жургтың бәри мақтаған —
Қараманды ізлеп душпан таппаған.
Көкше буны жансыз етип жиберип,
Көшелерде дәриўш болып қақлаған.

Кәпелимде көрип қалып көзбенен,
Атын алып, қашпақты бул гөзлеген,
Мәкәрьяның қайғысында жүрген ер,
Жаў — мышықтай аңлығанын сезбеген.

Қайғы шегіп, зорға келсе песінде,
Бундай ислер болмаған ҳеш есінде,
Ери аўып, қызыл қанға боялған,
Тулпары тур қорасының ишинде.

„Не себептен бунда адам қаны бар,
Не бәлеге шаталдың сен жаныўар?! —
Деп турғанда Аяз келди ат шаўып,
Бир қараса, Мәкәрьясы тағы бар!

Тил қатпастан аң-таң болып иркилди,
Бәриниң де жүрекleri дүрсилди.
Еки ашық бир-бирине тигилип,
Жас аралас мыйық тартып бир күлди.

Тамам болды әңгимениң тармағы,
Айтпасам да аян шығар аржағы.
Гәп ақыры буның менен питпейди,
Шаршамағай шайырлықтың әрўағы.

XIX

Қыр ھاўасы үш күн бұрын бузылған,
Шығыс жақты бөяғандай қызыл қан,
Түни менен әтиралқа жайылған,
Булттың төсин даўыл сүзип айырған.

Демин тартып, жым-жырт болып самалы,
Күлимледи жулдызлардың жамалы.
Әлем нуры жайып кем-кем қанатты,
Шолпан жулдыз жымың қағып, таң атты.

Жердің шаңын әл-қаўаға суўырып,
Иннен шыққан кумырсқадай шубырып,
Келатырған кимлер екен, карайық,
Билмек ушын жақынырақ барайық.

Топырақты сабаласып ескектей,
Атлар шаўып секирискен шекшектей,
Басларына орап қызыл шалманы,
Алда келер сап тартысқан палуаны.

Басы тасқа тиймеген ҳеш ләшкери,
Еситилер лалаўласқан сеслери,
Жаўдың ойы—тағы адам баўызлап,
Көшелерден қан дәрьясын ағызбақ.

„Ғеш гәп емес адам қыйрап куласа,
Қарт, кемпир хәм жананлары жыласа,
Батырларым қыз бурымын таўласа,
Жетім қалған нәрестелер шуўласа.

Ғәр қаланың алсам сөйтп зәрресин,
Бағынады маған барлық Хорезм,

Ийе болсам гэзийнеге, ҳасылға...” —
Деген ой тур Көкше ханның басында.

Ғәпилетте унтаймыз деп Бағдатты.
Қырыўжына минди бүгин жаў қатты.
Ертеректе күш сынасып таныспай,
Барасала жапырмакшы қамыстай.

Бирақ бирден тоқтап қалды жүристен,
Ҳеш хабарсыз келген екен бул истен,
Көрип қалып анталасқан ләшкерди,
Тула бойы шимиркенди, сескенди.

Дәўкара тур қолға жасыл туў алып,
Көкше ханның жүзи кетти куўарып,
Бурын сирә көрмей жүрип шөп шенли,
Ойда жоқта қалайынша сескенди?!

Көптен мағлум Көкше ханның келмеги,
Күш толқынлы жәмленискен елдеги,
Ҳеш биреўде отырмастан сүзилип,
Искендердиң ләшкериндей дизилип.

Намыс қозғап аўыл менен шәхәрди,
Ел ерлери атланысқан кәхәрли,
Жаўды күтип, жар қасында токталып,
Аңлып турған таў бултындай шокланып.

Әўелинде көрсетпестен келбетин,
Заматында қаплап кетти жер бетин,
Шың астында дәрья болып ағылды,
Енди Көкше есабынан жаңылды.

Хуушы кетип, сөйлөр тили байланды,
Дәуқараның жигитлери – сайланды.
Тайын турған қырқысса да жекеше,
Келатырған душпанлардан еки есе.

Ар-сар болып, батырлығы оянбай,
Кейин ушты бүркіт көрген қояндай.
Өмир бойы урыс пенен ойнаған,
Хеш ким қарсы турмайды деп ойлаған.

Менсинбестен жүрген болса хеш жанды,
Қорқыныштың бириншиси басланды,
Әскерлерин „қайтпайтуғын ер“ деген,
Түсинде де бир жеңилип көрмеген.

Кан ағызып мудар алас-қапаста,
Марапатқа тутқын болған бул қаска,
Зорды берип найза менен қылышқа,
Хәзир жүрек дауамай тур урысқа.

Бос қалдырып дәрья менен тау жағын,
Үлкен ләшкер қоршап алды жау жағын,
Толқый берди күш артынан күш толып,
Көкше ханның батырлары пуш болып.

— Бул бәлеге шаталдық биз қай жақтан?! —
Деп үркіп тур жер жаңғыртқан айбаттан.
Ағ ойнатып, қыр жағынан жағалап,
Тақай берди тау, дәрьяға қамалап.

Билгенликтен мингенлигин ашыуға,
Душпан жағы бейимлести қашыуға.
Мәгәр болса хеш бир ылаж таппады,
Арт жағын да қалың ләшкер қаплады.

Душпан састы, өз пейлинен тапкандай,
Турған сайын қыса берди қақпандай,
Алғы саптан жақынласып, өкшелеп:
— Батыр-болсаң, шық майданға Көкше?—деп.

Аяз сесті еситилди жаңғырып,
Қосылысты нуғыра менен жаңғырық.
Душпан бирден мингендей-ақ карыуға,
Қолайласты топтың мушын жарыуға.

Хүжим етти, қырып-жойып шығажақ,
Үмбе-дүмбе, быған-жыған шақа-шақ.
Жауып кетти садақ оғы жарқылдап,
Ақ найзалар соқлығысты сартылдап.

Ат үстінде хал салысып турысты,
Қоразлардай жулқыласып жулысты,
Жалынлатты уллы қырғын шайқасты,
Не батырлар арысландай айқасты.

Жаулар сирә қояр емес қанатпай,
Мың-сан билек сермелисти қанаттай,
Толқынлардай соқлығысты тыйылмай,
Уйқы-туйқы өршин кетти қуйындай.

Үлкен сауаш қызғанлықтан қорғансыз,
Мәлим болды питпеслиги қурбайсыз.
Уу-шуу сеслер еситилди күлакқа,
Душпан бирден мой бермеді бирақта.

Аяз да жүр найза урып, шекелеп,
Қойғандай-ақ тулпарына шегелеп.
Дәрпенбеди хеш батырдан, хеш күштен,
Хәр урғанда аўнатады үш-үштен.

Көрди душпан белгисиз бир батырды,
Жап-жас жигит, талайларды жатырды.
Тал бойында бир мини жоқ, мүсиндей.
Хәрекеті мәрт Қобланның исиндей.

Бидмейди ол тайсалды, қашыды,
Не болса да көкирегі ашыды,
Душар болды бир әжайып палұанға,
Көрип еди түн ишинде барғанда.

Түп негизи—ол қашқыны усталып,
Көп айқаста зорға жықты күш салып,
— Жайрат Бақый?—деди оған дослары,
Бул гәптиң де терең жатыр астары.

Жерге урды жаўдың Шәррик палұанын,
— Орынладым жүрегимнің әрманын!
Елди сатып, айырылғансаң арыннан,
Жұда егтің қарындастан, ярымнан.

Сол сапары тартпай кеттің жазасын,
Татлы болса тарт өлимнің мазасын!—
Деп гунасын көз алдына келтирди,
Шәррикбекти ұайұайлатып өлтирди.

Ел сатқыны қала берди мук қаўып,
Бақый кетти аламанға ат шаўып.
Ауыр жаңның батырлары көбейди,
Жаўдың пәти азынаулақ кемейди.

Хал сынасып хәдден зыят күш пенен,
Биразлары басқы таўып, тис жеген.
Гейбиреуи атып өзін дәрьяға,
Биразлары батып атыр уймаға.

Гейбриеўин ийрим жутты жайындай,
Көпшилиги айкасып жүр тайынбай,
Қан жосылып таудан аққан жырадай,
Бола берди үзиги жоқ булағай.

Сауаш кызып сексеўилдиң шоғындай,
Душпан еле турған еди бағынбай,
Қызып турып астан-кестен бығырлы,
Көкше ханның тууы қулап жығылды.

Дауам етип атырғанда қырапыш,
Озат шықты жийрен атлы, қыран қус,
Хәмме көрди түри басқа батырды,
Жүрген жерин қарағайдай жапырды.

Қахарленип қайда барса Қараман,
От тийгендей басқы тапты аламан,
Сәхрадағы кийик куўған бүркіттей,
Барған жерин шыдатпады үркітпей.

Атқан оқтай зытқып шықты ортадан,
Көп душпанлар шуўлап қалды арқадан.
Гезлескенлер нәзер салып қараса,
Әне маймыл ойнатқандай тамаша.

Мәгәр болса соның ушын асықты:
Көкше ханды ала сала қашыпты?
Айкастарда хәлсиреткен өлтирмей
Денесине хеш бир зақым келтирмей.

Ат үстинде сереңлетип ылақтай,
Тапжылтпастан бүрип алған қулатпай,
Таңланысып көрген жанлар бул исти,
Шыдамастан биразлары күлисти.

Ұайран салған қасқыр еді баяғы,
Қараманның тақымында аяғы
Хәр сумлықты ойлап келген бәле бас,
Хәзир мине қыймылдауға жарамас.

Ядында жоқ қанша жанды қырғаны,
Болды бүгін дығалының құрбаны.
Атасын да аяды ма бул бирак,
Сур жыландай көзлери тур жылтырап.

Жаздырмастан талайлардың хәқ қаны,
Шарт еткендей соқты ердің қапқаны,
Төбесинен түсиргендей жасылды,
Қатаң сауаш суу серпкендей басылды.

Анықланды урыс тамам болғаны,
Бенде болды душпанлардың қалғаны.
Олай-булай шауып өтип арадан,
Көкше ханды көкмар етти Қараман.

Зуулап келип, бир орында иркилди:
— Сәлем!—деди, мыйық тартып бир күлди.—
— Орынладық елиниздің буйрығын,
Мине мениң жаудан алған „сыйлығым“—

Деп ортаға атып урды жайсаңды,
Әдеп пенен бетин бурып тайсалды.
Бул аұхалды көрип турған аламан,
— Узақ жаса, берекет тап Қараман!—

Деп хәр жақтан қутлықлады батырды,
Дәуқара да Қараманды шақырды.
Жақын барды, тартынады несине,
Шатыраш ойын түсти мәрттиң есине.

Дәуқара да танып алды Ұасылды,
Көзлерине гәуқар болып басылды,
Гезлесіуден көңил кетти елжиреп,
— Айнанайын жақынырақ келши,— деп,—

Не болса да көзден жасы моншақлап;
— Бақыт кус!—деп сүйип алды кушақлап.
Баян етип жүрегиниң алғысын,
Бираз сөзлер айтты тағы халық ушын:

— Жаудан жәбир көргенлерди аядым,
Елди басқар, айналайын Аязым!
Атланыңлар халқыңызға болып бас,
Енди жолда қәуипли жаў жолықпас.

Бөрилердин уялары қуласын,
Онда жатыр қыз-келиншек жыласып.
Қәрбир елдиң не бир жайсаң уллары,
Ғәпилегте болып қалған қул бәри.

Тыйың барып көзлериниң жасларын,
Дәртлерине дәрман болың досларым,
Тезден барып азат етиң барлығын,—
Мине мениң нәсиятым, жарлығым!—

Деп Дәуқара орынлатып пәрманын,
Гум-жам еткен Көкше ханның қорғанын,
Үш мың бенде еллерине қайтыпты,
Бәрше халық мың-сан алғыс айтыпты.

Көкшени ким, қалай езип услаған,
Орын алып бәйит пенен қыссадан,
Сол жас жигит ерлик еткен бурын да,
Айтылыпты жыраулардың жырында.

Ҳәр ким ҳәуес бир көрмекке мийманды,
Ойдан-қырдан сансыз халык жыйналды,
Той мәхәли келип қалды тақалып,
Умыт болсын бастан өткен қапалык.

Аузын ашып ертедеги аршаның,
Тәрийплерин айтаман деп шаршадым,
Тойға барып, қонақ үйге түсейик,
Шадлық пенен дос шарабын ишейик!

XX

*„Тезирек келип, ал қолымнан шарапты.
Алтын кәсе кәзік белим талдырды“*

(„Шора батыр“ дәстанынан)

*„Узақта Мәкәрья деген журт бар екен
Сол атақ Мәкәрьяның атағына қойылған
екен...—деп,—қарақалпақтың ғаррылары
зүрриң етеди“. (1925-жылы Ташкентте
басылған „Егеделер сауаты“ кітабынан)*

ЭПИЛОГ ШЕЖИРЕСИ

Жауынгер ләшкер жеңісли қайтып жорықтан,
Қапқанға түсти қанишер қасқыр қарамы,
Ойда жоқ жерде қарадан тууған болып хан,
Таңланып жұртты, гүўлеген хабар тарады:

— „Дәўлеттің қусы Аяздың қонып басына,
Қырық қорған елдің жәмленіп басы бирикти.
Айбаты таудай ұәзірлер отыр қасында,
Хәзірети Қыдыр қоллаған екен жигитті...“

— Жақлайды жандай аш пенен гедей—арықты,
Дослыққа гүёа ~~дәттеден~~ жыйған буйымы.
Жойтпапты сирә кир көйлек, жумыр, шарықты—
Кул болған шақта үстине кийген кийими...”

Қыялы онын: „Корлықты көрген кул едим,
Жарлының бәри—тәғдири шерик ағайын.
Кәледі халқым, қус болып қайта түледім,
Хәсиге кетпей, хәлиме күнде қарайын.

— „Шарқыңа бақ?” — деп, тәселле берген өзине,
Менменлик тууын ысырып таслап бул бирден,
Болсын деп тәмби, көрсетип қойып көзине,
Жанында тақтың, сырыққа беккем илдірген.

Бергенде пәрман жақсылар менен келисип,
Унаған екен жарлылар сөзи нақ оған,
Пүтин нан болса, ел менен желти бөлисип”, —
Деп Аяз атын урпақтан-урпақ сақлаған.

Өмирден оқып, үәлийлер алдын болжаған.
Сыйласа халқын, еңбегиң кетпес еш болып,
Қәбирлеп болып, умытса журтың сол жаман,
Жақсылар қурған өзине үлкен естелик.

Хан болған мәхәл сиясат болсын көзге деп,
Биринши барып, Дәуқара оған бас ийди:
— Хәмел бар жерде өтирик, ғыйбат сөз де көп,
Сақ болың зинқар, шуғыллар өсек тасыйды.

Қүдиретли тахқа миндирди қудай күн етип,
Жеткенше дадың бултларды серпип, жақты сеп.
Тикенди тикен, гүллерди көр сен гүл етип,
Патшаға бақыт—бухара айтса жақсы деп.

Шарапат етсең бөриге жибип жүрегин,
Отарға шаппай, қойларды тыныш қоя ма!
Күдиретің барда орынлап мүмкін тилегін,
Тырнағы тийген мышық та болса аяма!

Мийрман елиң бақытыңа сениң тилеклес,
„Қараша халықтан хан болсын“ — деди барлық журт.
Тикенек жайған жантағын шаппай гүл өспес,
Әделат жолда бузақылықтың сорын курт!

Шашларын куұрап, дәураным өтті жастағы,
Кеширдим өмір байлықта шалқып, ел гезип,
Жеңілттің меннен бир батпантасты бастағы,
Дүньядан, малдан турыппан хәзир мен безип.

Жөнермен бир күн, арқалап нәрсе әкетпей,
Хәрким де билер өмірдің ақыр өтерин.
Ғәзийне — мүлким көринбес көзге кепектей,
Он-онбес аршын бөз екен алып кетерим.

Қәдирли байлық — дослардың еткен хұрмети,
Сескенбес жаным, өлмеспен сирә енди аш.
Тырнағым жалғыз, узатың тойын гүрлетип,
Аямай мени, дүньямның көбин елге шаш...

Сөзине елтип, силтедей тынып тур еди,
Инилер ушын сыналған аға сүйикли.
Көзінде ойнар жақсының жақын жүреги,
Тик турып Аяз, ант етип басын ийипти.

* * *

Түрленип гүллер, аспанға атты жупарын,
Жолладым мине жулдыздай аққан қыялды.

• Ертеден сайрап, тарқатты бұлбұл қумарып,
Гөззаллар гүлдей—таң менен бирге оялды.

Гей журтта болған гәўхәрдай көриктің урысы,—
Пәренже киймей, жананлар бизде бос жүрген.
Жеңбестен кеткен арабтың өткир қылышы,
Исламның дини хәлсизлеу шығып дәстүрден.

Жуўдырлап хәсем өңирмоншақ, хәйкел, сырғалар,
Келиншек-қызлар қосылып атыр қатарға,
Мәрәке түсіп салланған сәмен жорғалар,
Сап тартып турды бөгенек кийген ат-арба.

Шықпақта байлар маўыты шекпен жамылып,
Жарасқан атқа жипектен жона, ақбас ер,
Алтынлы жүйен, сийнебент, моншақ тағынып,
Сьясат ушын асынған қылыш, нақ әскер.

Нан таппай жүрген жарлылар күни бир басқа,
Биреулер жаяу, биразлар атлы, арбалы.
„Той болса бәрха жумалар,—дейди—куў бас та“,
Тамағы тойса ,жарлының байып қалғаны.

Куўанып турған жүреги журттың шәўкилдеп,
Накышлы сазлар бурқыды ерте алыстан.
Бәленттен гернай былғалақ атты хәўпилдеп,
Куйқылжып сырнай, кубылтып сестин жарысқан.

Төрткүллеп ошақ ойдырып, гилең қасынан,
Баў-шуулы отау дарақтай қатар тигілген.
Себзаўат, мийұа себетпе-себет тасылған,—
Таўсылмас булақ ағылып атыр түбірден.

Хәзилли күлки аўыллар менен аймақта,
Дәрьядай алға ағылды бәрше халайық.
Қыялды минип қосайын мен де байраққа,
Қызықтан қалмай мәргеге ерте барайық.

„Қуұлы көл“ төси -- таслақлы тақыр, бийік қум,
Созылған узақ, айдынлы жазық алаңда.
Мыңлаған жыллар жайлауы еди кийиктің,
Салтанат жайы сазланған сонда адамға.

Сығасқан шатыр, оманлы төбе минбери,
Жалгылдап шоқтай қып-қызыл отау, ақ үзик,
Өтпекте мине тойының қызғын күнлери,
Жыйналған халық, узақтан қоршап, сап дүзип.

Ат-арба минген арыұлар турды сән қурып,
Қыз болған жерге жигитлер келди жақылап.
Гернай хәм сырнай қыйқыұды салса жаңғырып,
Саусақта ойнап, даңғара шықты тақылдап.

Қатнасты тойға қалмастан хешким әрманда,
Алақай салып, шадлықты құрды қаракен.
Шын, рум барып, жөнекей қайтқан кәрүанда,
Арнауыт, мәжер, алманнан мийман бар екен.

Өткинши кәрүан талай бир елден бар шығар,
Есапқа сыймас ығын да-жығын аламан.
— Гүреске шық, — деп, айқырық салар жаршылар,
Мысырдан, Шамнан, Техраннан шықты талабан.

Келипти қонақ Гүржистан, Шырүан, Дәрбенттен,
Татыұлық көңил жүректі қалай еритпес.

Көбейди дослар Бухардан, Шаштан, Жаңкенттен,
Хургениш, Хиуақ тәғдири бирге шериклес.

Елге кут болып орыстан келген мийманы,
Капалық изи—кууаныш тойға айналды.
Паромон, Бакый, Аязлар—ысык дийдары,
Гүрлетти халқы Мәкәрья ушын байрамды.

Арқанда ушып кыз бенен жигит—екилик,
Әткөншек, дәрўаз бир неше жерден курылған.
Аспанда ойнар дарўазшы кустай секирип,—
Хайт пенен тойдың үрдиси еди бурыннан.

Руҳы бәлент жарыста абырай алғанлар,
Айбаты суслы гүреске кумар жаслардың.
Сыбанып билек, ортаға шықты палўанлар,
Соғысы күшли, мүйизи полат қошқардың.

Шақылдап шақлар, биринен-бири қорғанар,
Тулпарлар кетсе узақтан шаўып, бәйги алып,
Сүрилди тойда секелек атқан жорғалар,
Сейислер турды мурғларын таўлап, бәйги алып.

Шабандоз мәртлер тартысты ылақ шекелеп,
Қолына тийсе, жаздырмай жарып топларды,
Дәрпенбес олар қойғандай атқа шегелеп,
Шып терге түсип, әкелип атыр көкмарды.

Биреўлер—палўан, биреўлер—сейис, атшабар,
Жулдыздай ағып, жүйриклер өтсе сызықтан,
Көзинше халықтың сезилип атыр хош хабар,
Биринши бәйги алғанға хәмме қызыққан.

Майданда ҳарким озғысы келер қалыспай,
Гезекпе-гезек көзлерден өтер күш толық.
Хәзирги бизиң атызда қызған жарыстай,
Жеңилип қалған жүрипти бирақ пуш болып.

Дәрман хәм шабыт қарамас мүдий жағдайға,
Үлгили ердиң жүреги тасар жасарып,
Көзинше халықтың жетискен ерлер абырайға,
Алақай салар хәзирше айтсақ „бес“ алып.

Масқарапазлар өнери басқа өзгеден,
Жал-қуйрық салып, ағаштан тулпар ат еткен.
Қубылтып түсин хәрекет пенен, сөз бенен.
Ерсилик исти әжиұа қылып, мат еткен,

Мазаклап менмен, хийлекер, қорқақ, жалқаұды,
Дәлкекке тутып, шалқыйды еркин сол күни.
Айтса да жай гәп, астары болар жалғаұлы,
Олар бар жерде күлкиниң гүжип толқыны.

Қолларын шандып, миндирип терис ешекке,
Қожалақ етип, жетеклеп шығып аянлап:
— „Өз достым бул“—деп, ушыратпай сарсаң кесекке,
Көкшениң ұаспын жүрипти журтқа баянлап:

— Палұаным еди, қалыпты адам ескермей,
Шошқадан күшли, ешекке қарсы салайық,—
Деген де сөзлер душпанға өтсе ништердей,
Хәз етип әбден, күлкіге қанды халайық.

* * *

Бир күни мине адамлар бағқа жыйналды,
Келиншек, қызлар ырымлап елдиң дәстүрин.

Орыстан келген он киcи батыр мийманды,
Көндирди ушқыр хәзилге тутып кешқурны.

Түсинип мәртлер қәдесин халықтың сыйлады,
Суу куйып басқа, жақса да қамыр унатқан.
Арқанды керип, атлатпай бираз қыйнады,
Қосыла күлип, қудалар өтті сынақтан.

Үлкени-жасы орнына қарай бөлінген,
Қызықтан кейин, жайлардан жайға тарады.
Қонаққа келген хәммениң пайы берилген,
Бериниң тайын бақсысы, нағмет—шарабы.

Күйеу бар жерде отырыспа қызды тамаша,
Наз бенен турып, алысар қызлар кәсени.
Көрсетти онда жүз түрли қызык—тамаша,
Айтысар жууап қыз-жигит дилуар—шешени.

Қул менен төре болады теңдей жай халык,
Утылар уәжден санаған өзін үлкенге.
Жалтылдап турар әребек, хәйкел шайқалып,
Ретли сөзге дууылдап хәмме күлгенде.

Айтылмас бос гәп, берилмей турып гезеги,
Әдеплик ушын кетпекте онда жарыспақ.
Өрминез жасты дәлкекке қысып езеди,
Жараспас хаслан бийуәжлик айтып тарыспақ.

Атадан артық сыйлайды жаслар ағаны,
Пәйиклер болып, хызметин етер кулдырап.
Қәдирли оның жыртық та болса шапаны,
Қонақлар келсе одан да гөри уллырақ.

Бир жақта жигит, бир жақта қызлар дизилип,
Сүйсинер хәмме келбетли кийеу хасылға.
Кудалар отыр қаршыға яңлы сүзилип,
Кейиплери бәлент, Аяз хан досты қасында.

Ойнауы шебер рақыс шеккен қызлардын,
Канаттай қалқып билезик салған билеги.
Хәр жактан шырқап, хәўижге қашты сазлар дым,
Мийманға халықтың пахтадай аппақ жүреги.

Жырау хәм бақсы шағлатып көкке шалқытты,
Печенег, оғуз, карлуқ хәм қыпшақ намасын.
Жыйналған халық рәхәт көрип балқыпты,
Симирип айдын гүздеги алтын ҳауасын,

Людмила көрип, үрдисин елдің унатты,
Ойда жоқ жерден Бақыйды сүйген ынтығып.
Ұақ-шақты қурып, тамаша менен таң атты,
Тарасты хәмме қалғаннан кейин күн шығып.

Өтеди ўақыт қайғылы, шадлы, белгисиз,
Қууаныш шақта умытар адам басқаны.
Буныңдай күнлер—бир неше жылға бергисиз,
Қайрылып келмес, қартайса адам жас шағы.

Мәкәрья отыр туўылған ирге қасында,
Гүл менен бирге қосыла қустай таранып.
Липасы дөнип сарыға, көкке, жасылға,
Жүзлери нарттай, мийримли көзи—қарамық.

Тербейди қыял қапалық, шадлық аралас,
„Қыз патша“ болса, түсейин деп тур тахтынан.

Дүньяның заңы көңилге сирэ қарамас,
Қайтадан өмир басланар ықбал—бақтынан.

„Жабыла дослар өткерген тойды так турып,
Пәтия алып, шад еткен бәрше халықты.
Бау-шуулап кызға, қырық түйе сауға арттырып,
Узатқан“ деген тәрийпи елде қалыпты.

Мениң де бабам шарапқа канып сол тойдан.
Кийипти дейди улықтың берген сәрпайын.
Қорғаны жатыр Аязхан деген ат қойған,
Зиярат ушын көремен барып ҳәрдайым.

Бирине-бири жалғасқан зәўлим қаласы,
Маллары сыймай, отарлар туўып отардан,
Жылқысын жайған Дәўкемпир, Бөрши арасы—
Ҳәзирге шенли Дәўқара болып аталған.

Умытпас халық Дәўқара деген сақыйды,
Қаррылар айтса, отырдық талай уйысып.
Узатыў ушын жиберген екен Бақыйды,
Сол жақта қалған Людмила менен сүйисип.

Таңлапты мекан Едилдиң қайың төринен.
Орыстың ели көрсетип ҳүрмет батырға.
Ядгерлик калған, орманы қалың жеринен,
Шәхәрлер орнап Мәкәрья, Бахый атына.

* * *

Әсирлер өткен, торқалар болсын торпағы,
Сүрискен өмир, жүректе қалмай түк әрман.

Жоқ болар жерде, Паромон ердің урпағы,
Қайгадан келип, елимді жаудан қутқарған.

Азатлық үшін гүрестің оты ғаулады,
Лениндей көсем күн болып тууды халыққа.
Мейрими күшли орыстың батыр әулады
Мийнеткеш елді шығарған мәңгі жарыққа!

1969-71-жыл.

Түсиндириү лугаты

Арзамас—Хәзирги Горький шәхәрине жақын, әйемги шәхәрдин аты.

Арнаўты—Албан.

Алман—немец

Арқансерер—карақалпақлардын қудалар менен хәзиллесетугын ески ойыны.

Ақыри (ақырәб)—Айдын аты. Октябрь.

Ақыр—Атка жем салыу ушын исленетугын аслау, коршау.

Астырт—Арал теңизинин түслиги, үстирттен төменги ойпат.

Әрембағ (Ирәм)—әйемги Шәддат деген патшанын қолдан жасаған бейиши. Айтыуларға карағанда түслик арабларда болыптымыш.

Әдирә—Жердин аты.

Әсир—Тутқын бенде, ериксиз.

Байын—(Жийдели)—Хәзирги карақалпақлардын жери бурын солайша да айтылған.

Башығарлы аладағ—Еран менен шегарадағы таудың аты.

Булғар (Болғар)—Ески заманларда хәзирги татарстан жеринде жасаған түрки тайпасы, ханлық.

Гәўхар дәрәя—Әмудәрьяның бурын болған бир шақабы.

Гүржистан—Грузия ели. *Гүржи*—грузин.

Даңғара—Дәп, келшик.

- Дәрбент*—Бираз жоллардың қосылған жери.
- Дәрбент*—Хәзирги Дағыстан жеринде әйеменен бар шәхәрдин аты.
- Дәрүиш*—Дин жолында дүньядан беziуши адам, дийуана.
- Долгорукий*—Москва князи (XII әсир). Түрки халқынан үйленген. Гейбир карақалпақлар арасындағы рәуаятларда, Мәскеу—Мәскүйеу (Счастливый зять) деген сөзден шыққан деп те айтылады
- Едил*—Волга дәрьясының карақалпақша әйемиги аты.
- Ерси (Ерен)*—Иран ели.
- Ерназар*—карақалпақ халқын Россияға қосыу жолында Хийуа ханлығына қарсы гүрес жүргизип, құрбан болған қахарманның аты.
- Ешмухамед*—Россия патшасы Петр биринши менен байланыс жасап турған араллы карақалпақлардың Қоңырат, Шатемир, Хожели шәхәрлери бойынша ханы.
- Жанкент*—Арал теңизине жақын, Сыр бойындағы әйемиги карақалпақ шәхәри. Бийик қорғанының орны хәзирге дейин сақланған.
- Жайық*—Хәзирги Урал дәрьясының карақалпақша бурынғы аты.
- Жансыз*—Шпион.
- Жайхун*—Әмиүдәрьяның бурынғы аты.
- Жәрмонке*—Ярмарка деген мәниде.
- Жумыр*—Шопанлардың ески заманлардағы бас кийими.
- Жәбир*—Алгебра пәни (китабий сөз).
- Жаңғырық*—Таулы жерлерде сестин кайталаныуы (Майғабак). Екиншиден урысларда қағылатуғын даңғараның бир түри.
- Жем*—Хәзирги Әмба дәрьясының ески аты.
- Жасын*—радуга, кемшир құрсақ, көк қылыш, салауат көпири.
- Зимистан*—Қыс. Қыс айлары.
- Зульфуқар*—Мухаммед пайғамбердин аталасы, кийеуи хәм сонынан шамалы жыл халифалықты ийелеген Әлиидиң қылышы.
- Имзе*—қол қойыу
- Ионан*—Әйемиги греция Византия.
- Искендер* (Искендери Зулқарнаин) Александр Македонский.
- Каза*—Жыңғылдан, камыстан, тоқып, балық аулайтуғын құрал.
- Қаражан*—„Алпамыс“ дәстанының бир геройы.
- Қуран*—Ески заманларындағы Қрымда болған бир шәхәрдин карақалпақша аты.
- Қала*—Қорған деген мәниде.
- Қамыр жағыспа*—Арканкерер сыяқлы ойынның түри. Қуда жағынан келген жигитлер менен дәлкеклесуи ойыны.

- Қурдым*—Халықтың инанымы бойынша теңиз суўларын тартып, баска океанлар менен жалғастырыўшы әжайып арна.
- Қурқур*—Ағаштан соғылатугын гернай шылым.
- Қауыс*—Айдын аты, Ноябрь.
- Қарун (Карей)*—Диний китапларда баян етилген әпсенеуи бай, сутхор.
- Қыдыр (Хизир)*—Мусылманлардың инанымы бойынша, кәўсар суўын ишип, мәңги жасап келген пайғамбар, тарыққанды қоллаўшы.
- Мапармай*—Ески заманлардағы кийимлердин бир ҳасылы.
- Мәжер*—Венгр, Мәжерста—Венгрия. (китабий).
- Мәнзере*—Тәбият көрниси. Пейзаж.
- Мазин*—Азан айтыўшы.
- Мәжәрья*—Хәзирги Горький шәхәрин бурын қарақалпақлар хәш баска да түрки халықлары солайынша атаған.
- Мәрре*—Той жасаўға белгиленген орын, ат шабар.
- Мудире*—Жорыққа шыққанда суў қуйып, белге қыстырып жүретугын ыдыс.
- Мысыр*—Барлық Күншығыс халықлары, соның ишинде қарақалпақша-Египетти солай атайды.
- Нәхиү*—Тил илими, грамматика, морфология (Китабий)
- Нугыра (нагара)*—музыка әспабы, барабан, литавры.
- Нышанур*.—Арқа Ерандағы бир шәхәрдин аты.
- Орал*—Урал таўы.
- Орын*—Хәзирги Оренбург шәхәринен өтетуғын дәрьяның ески аты.
- Пәшшеп*—Ески заманлардағы ханлардың буйрығын орынлаўшылар.
- Пәләкят*—Астрономия. Илмий пәләкят—Астрономия илими (Китабий)
- Рақыс*—(Арапша —аяқ ойын, усыл, танца.
- Паныс*—Жоқарыға илип қоятуғын аспалы шыра.
- Сулайман*—Диний китапларда айтылып келген әпсенеуий патша (Соломон).
- Сумбиле*—Айдын аты. Август.
- Сарсан кесек*—Ғарип қасерлерди азаплаған адамларға бурынғы кесеклеў жазасы.
- Сақпан*—Тас,кесек салып ататуғын зат.
- Сепзауат*—Бақша егинлери, овоши.
- Себет*.—Сепзауат, мийўе салатуғын ыдыс. Карзинка.
- Сәйхун*—Сырләрьяның ески аты.
- Саруан*.—Кәрўан басы.
- Сәкарда*.—Әскер басы.

Саруи (селби)—кипарис дарагы.

Сәүкеле—Маржан хәм баскада хасыл таслардан исленетугын карақалпақ кыз-келиндешлериниң қымбатлы бас кийими.

Суу қуйыспа.—Қуда жағының жигитлери менен дәллеклеснү ойыны. (Бул да арқанкерер, камыр жағыспа сыяклы).

Сыбызгы.—Қарақалпақлардың ески саз аспапларынан. Ол най, куўрай деп те аталған.

Тағы.—Бул жерде жабайы мәнисинде.

Телеген.—Төрт тегершикли ат жегетугын арба. Ол куйме деп те аталған.

Тауар.—Зат мәнисинде. (Ески түрки тили).

Танбур—Саз аспабы.

Тоқмақ (сокмақты)—қазирги Мойнақ районының жеринде

Тәнепис.—Дем алыс, үзилс, аралық, перерыв.

Уристе.—(Рустем) Еран батыры, Фирдоусийдин „Шахнама“ дәстанының бас геройы.

Ушан.—Жүк тасыйтуғын үлкен кеме. (Бийик мәнисинде).

Хорезм теңизи.—Арал теңизиниң ески аты. Ертеде Қаратаўдың арқасы, кубла етегине дейин теңиз болған.

Хийәк.—Хийә шаҳариниң ески аты.

Хургенж—Хорезм елиниң Хийәдан бурынғы пайтахты, қазирги Коне—Ургениш районы.

Хатамтай (хатем)—Ислам дининен бурын, араплардың тай урынынан шыққан хәкими. Өзиниң жомартлиги менен аты шыққан сакый

Хәмиралық—Дослық, бирлик, жолдаслық.

Хәсет—Айдың аты, июнь.

Черные клубуки—Әйем заманларында Славян халықлары карақалпақларды солай деп те, карақалпақлар деп те атаған.

Шаш—Ташкенттиң әйемги аты.

Шам—Қазирги Сирия (Сурия) мәмлекети, Дамаск (Дамашк) шәхәри.

Шыруан—Әзербайжан ели. (Ески дәстанларда солай аталған.

Шатыраш (шатраж)—Шахмат ойыны.

Шатыраш көйлек—Қарақалпақ кыз-келиндешлериниң шахмат тахтасы түринде тоқып кийетугын көйлеги. Сонғы жыллары қалды.

Шын (шин)—Қытай.

Шынықап.—Атланысларда, жорықларда шайнек-кесе салып жүретугын ыдыс.

Ырада—Ерк, воля,

Юсуп—Ески дәстанлардағы ең сулыў жигиттиң аты. Ол Куран, Тәўрәт, Инжил китапларында да айтылады.

На каракалпакском языке

Тлеуберген Жумамуратов

КРАСАВИЦА—МАКАРЬЯ

роман

Издательство „Каракалпакстан“

Нукус—1973

Редактор *М. Карабаев*
Художник *К. Нажимов*
Худредактор *А. Курбанбаев*
Техредактор *К. Досанова*
Корректор *Б. Файзуллаева*

Терийге берилди 12/VII—1973. Басыўға рухсат етилди
30/VII-1973 формат 70 x 108 $\frac{1}{32}$ Кағ. № 2 РК 30642 көлеми
4,625+0,25 б/т 6,47+0,35 вкл. есап б/т 6,53+0,37 вкл.
шэрти б/т Тираж 7000 Баҳасы 0,95 т.

„Қарақалпақстан“ баспасы, Нөкис қаласы, К. Маркс көшеси, 9

Қарақалпақстан АССР ы Министрлер Советиниң баспа-
полиграфия хэм китап саўдасы ислери бойынша
басқармасынын „Правданын 50 жыллығы атындағы
Нөкис полиграфкомбинаты. Заказ 98